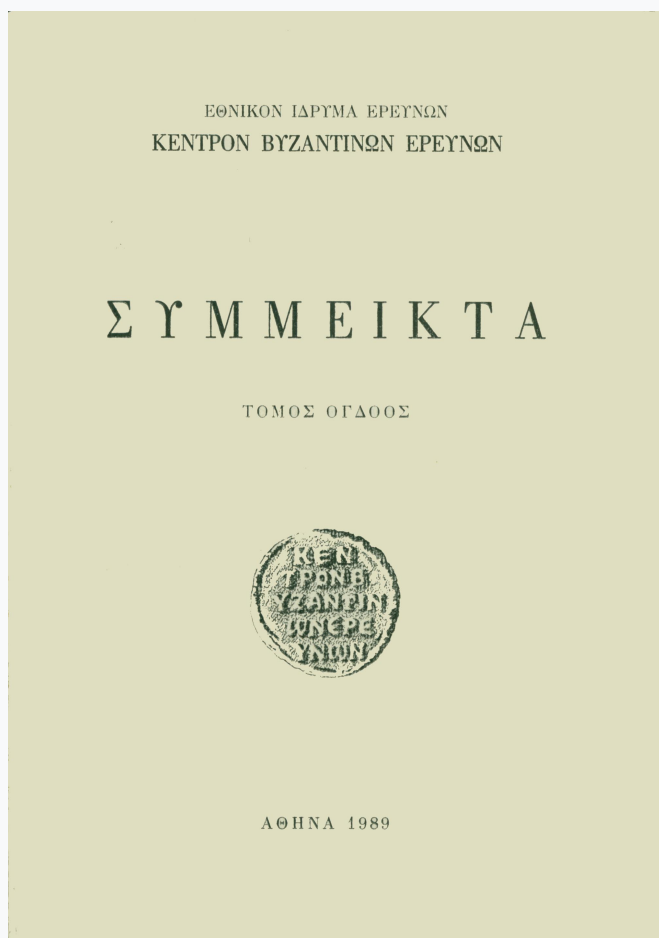

Byzantina Symmeikta

Vol 8 (1989)

SYMMEIKTA 8

Παύλιτσα Ήλειας. Ίστορικές καὶ ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες

Άννα Ι. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ

doi: [10.12681/byzsym.730](https://doi.org/10.12681/byzsym.730)

Copyright © 2014, Άννα Ι. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ Ά. Ι. (1989). Παύλιτσα Ήλειας. Ίστορικές καὶ ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες. *Byzantina Symmeikta*, 8, 335–359. <https://doi.org/10.12681/byzsym.730>

ΠΑΥΛΙΤΣΑ ΗΛΕΙΑΣ

Ίστορικές καὶ ἀρχαιολογικές μαρτυρίες*

Ἡ Παύλιτσα βρίσκεται στὸ νοτιοανατολικὸ ἄκρο τοῦ νομοῦ Ἡλείας στὴ δεξιὰ ὄχθη τοῦ ποταμοῦ Νέδα, πού διαγράφει τὴν ὀριοθετικὴ γραμμὴ μεταξὺ Ἡλείας καὶ Μεσσηνίας. Στὸ χωριὸ φθάνει κανεὶς εἴτε ἀπὸ τὸν ἀμαξιτὸ δρόμο πού ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸν Πύργο στὴν Κυπαρισσία μέσω Λεπρέου καὶ Κάτω Φιγαλείας (πρώην Ζούρτσας), εἴτε ἀπὸ τὸ δρόμο πού συνδέει τὴν Ἀνδρίτσαινα μὲ τὴν Παύλιτσα. Τὰ σημερινὰ ὅρια τῆς Παύλιτσας ἐκτείνονται ὡς τὸ Δραγῶν καὶ τὰ Περιβόλια στὰ βόρεια καὶ βορειοδυτικά, τὸ Στόμιο δυτικά καὶ τὴν κοίτη τοῦ ποταμοῦ Νέδα στὰ νότια. Ἡ θέση τοῦ χωριοῦ βρίσκεται σὲ χαμηλὸ ὑψόμετρο (500 μ.) ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας, ἐνῶ στὰ νότια πρὸς τὴ Νέδα οἱ ὄρεινοὶ ὄγκοι δημιουργοῦν βαθιεῖς χαράδρες.

Ἡ ἀρχαία πόλη τῆς Φιγαλείας ἦταν ἀρκετὰ ἰσχυρὴ καὶ ἐνῶ ἀποτελοῦσε τμῆμα τῆς ἀρχαίας Τριφυλίας¹ ἀπὸ ἄποψη γεωγραφικὴ εἶχε ἰσχυροὺς ἱστορικοὺς καὶ θρησκευτικοὺς δεσμοὺς μὲ τὴν Ἀρκαδίαν. Ἡ θέα τῆς πόλης μὲ τὸ ἰσχυρὸ τεῖχος καὶ τὰ ἱερά της εἶχε προκαλέσει μεγάλη ἐντύπωση στὸν Πausanias². Ὁ περιηγητὴς περιγράφοντας τὸ χῶρο τῆς ἀρχαίας Φιγαλείας ἀναπαριστᾷ μὲ ἀκρίβεια τὴ σημερινὴ Παύλιτσα, παρὰ τὶς μεταβολές πού ἔχουν συντελεσθεῖ ἐν τῷ μεταξὺ στὸ φυσικὸ περιβάλλον³. Ἰδιαίτερη ἐμφαση δίνεται ἀπὸ

* Ἐκφράζω καὶ ἀπὸ τὴ θέση τὶς εὐχαριστίες μου στοὺς ἀρχαιολόγους Ἑλένη Δηληγιάννη-Δωρῆ, Ἀριστέα Καββαδία-Σπονδύλη καὶ Ἀργ. Πετρονώτη.

1. Madeleine Jost, *Sanctuaires et Cultes d'Arcadie*, Παρίσι 1985, σελ. 86.

2. Γιὰ τὴν ἀρχαία πόλη τῆς Φιγαλείας, τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν τοπογραφίαν της βλ. τὰ ἄρθρα τοῦ E. Meyer, *Phigaleia*, RE, τόμ. XIX 2 (1938), στ. 2065-2085.— Τοῦ Ἰδίου, *Phigaleia*, RE Supplementum τόμ. VII (1940), στ. 1030-1032.— Τοῦ Ἰδίου, *Phigaleia*, Der Kleine Pauly Lexikon der Antike, 4 (1972), στ. 732-733.— Τοῦ Ἰδίου, *Phigaleia*, RE Supplementum, τόμ. XIV (1974), στ. 383-384.— F. A. Cooper, *Phigalia*, The Princeton Encyclopedia of Classical Sites, Princeton 1976, σελ. 703.— Τοῦ Ἰδίου, *Reconnaissance of a Greek Mountain City*, Journal of Field Archaeology 8 (1981), σελ. 123-134.— Jost, *Sanctuaires*, σελ. 82-98.

3. Πaus. VIII, 39, 5 (ἐκδ. Ν. Δ. Παπαχαρατζῆ, Πausanίου Ἑλλάδος Περιήγησις, βιβλία 7 καὶ 8. Ἀρχαῖα καὶ Ἀρκαδικά, Ἀθήνα, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 1980), «Κεῖται δὲ ἡ Φιγαλία ἐπὶ μετεώρων μὲν καὶ ἀποτόμων <τὰ> πλείονα, καὶ ἐπὶ τῶν κρημνῶν ὠροδομημένα ἐστὶ τεῖχη σφίσιν· ἀνελθόντι δὲ ὁμαλὴς ἐστίν, ὁ λόφος ἤδη καὶ ἐπίπεδος.

τὸν περιηγητὴ στὴ σημασία τοῦ ποταμοῦ Νέδα γιὰ τὴν πόλη, σὲ μία ἐποχὴ, ποὺ τὸ ποτάμι ἦταν πλωτὸ ἀπὸ μικρὰ πλοῖα, γεγονὸς ποὺ ἔχει ἐπιβεβαιωθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα¹. Ἐξάλλου ἡ ἀπεικόνιση τοῦ ποταμοῦ ὡς θεότητας σὲ νόμισμα τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς² ὑποδηλώνει τὸν καθοριστικὸ τοῦ ρόλου στὴ ζωὴ καὶ τὴν ἀνάπτυξη τῆς πόλης.

Τὸ ἥπιο κλίμα, τὸ ἀφθονο νερὸ καὶ ἡ καλὴ ἐπικοινωνία τῆς πόλης μὲ τὰ μεγάλα οἰκιστικὰ κέντρα τῆς Ἀρκαδίας, ἦταν οἱ παράγοντες ποὺ συνέβαλαν στὴν ἀνάπτυξη τῆς γεωργίας, τῆς κτηνοτροφίας καὶ τοῦ ἐμπορίου. Ἡ διακίνηση τῶν προϊόντων γινόταν μέσω τοῦ καλοῦ ὁδικοῦ δικτύου τῆς περιοχῆς³. Ἡ Φιγαλεία ἦταν ἡ μόνη ἀρκαδικὴ πόλη ποὺ εἶχε διέξοδο πρὸς τὴ θάλασσα, δηλ. τὸ Ἰόνιο Πέλαγος.

Στὴν περιοχή τῆς πόλης τῆς Φιγαλείας περιλαμβανόταν τὸ Κωτίλιο ὄρος στὰ βορειοανατολικά, ὅπου ὁ ναὸς τοῦ Ἐπικουρείου Ἀπόλλωνος καὶ τὸ Ἐλάϊον ὄρος στὰ νοτιοδυτικά, ὅπου βρισκόταν τὸ ἱερὸ τῆς Μελαίνης Δήμητρας⁴. Ἐξω ἀπὸ τὸ ἰσχυρὸ τεῖχος⁵ καὶ κοντὰ στὰ νοτιοανατολικά κρᾶσπεδα τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ ὑπάρχει ἡ ἀρχαία κρήνη, τὸ μοναδικὸ μνημεῖο ποὺ ἔχει συστηματικὰ ἀνασκαφεῖ. Ἀνάμεσα στὰ μνημεῖα ποὺ ἡ θέση τους μπορεῖ νὰ προσδιορισθεῖ ἀρχαιολογικὰ εἶναι τὸ Ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Σωτείρας στὰ νοτιοανατολικά τῆς πόλης, ὅπου ἡ ἐκκλησίᾳ τῆς Παναγίας⁶, καθὼς καὶ ὁ τάφος τῶν Ὁρεσθασίων, ποὺ βρισκόταν πιθανότατα κοντὰ στὴ θέση Σταυρούλι⁷.

Οἱ μαρτυρίες τῶν πηγῶν καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων, τὰ ὅποια ἔχουν ἐπισημανθεῖ ἐπιτρέπουν τὴν ταύτιση τῆς ἀρχαίας Φιγαλείας μὲ τὸ σημερινὸ χωριὸ Παύλιτσα (Ἄνω Φιγαλεία)⁸ ποὺ ἀνήκει στὴν ἐπαρχία Ὀλυμπίας. (Εἰκ. 1).

1. F. A. Cooper, *Topographical Notes from Southwest Arcadia*, Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα Ἀθηνῶν 5 (1972) 3, σελ. 359-362.

2. Jost, *Sanctuaires*, σελ. 86, πίν. 23, εἰκ. 4.

3. Γιὰ τὸ ἀρχαῖο ὁδικὸ δίκτυο τῆς περιοχῆς τῆς νοτιοδυτικῆς Ἀρκαδίας βλ. Ἀρ. Πετρονιώτη, *Πέντε ὁδωνόμια τῆς Θεσσαλίας Ἀνκαίου Πανσανίας VIII*, 38, 9, Πρακτικὰ τοῦ Α' Συνεδρίου Ἑλλεικῶν Σπουδῶν 1978, Ἀθήνα 1980, σελ. 200. Σημειώνεται ὅτι ὁ Πανσανίας εἶχε φτάσει στὸ ναὸ τοῦ Ἐπικουρείου Ἀπόλλωνος ἀπὸ τὴ Φιγαλεία, ἀκολουθώντας ὁρεινὸ ἡμιονικὸ δρόμο μήκους 8,5 χλμ. περίπου βλ. Παπαχαρατζῆ, *Πανσανίον Ἀρκαδικά*, σελ. 364-365, σημ. 1.

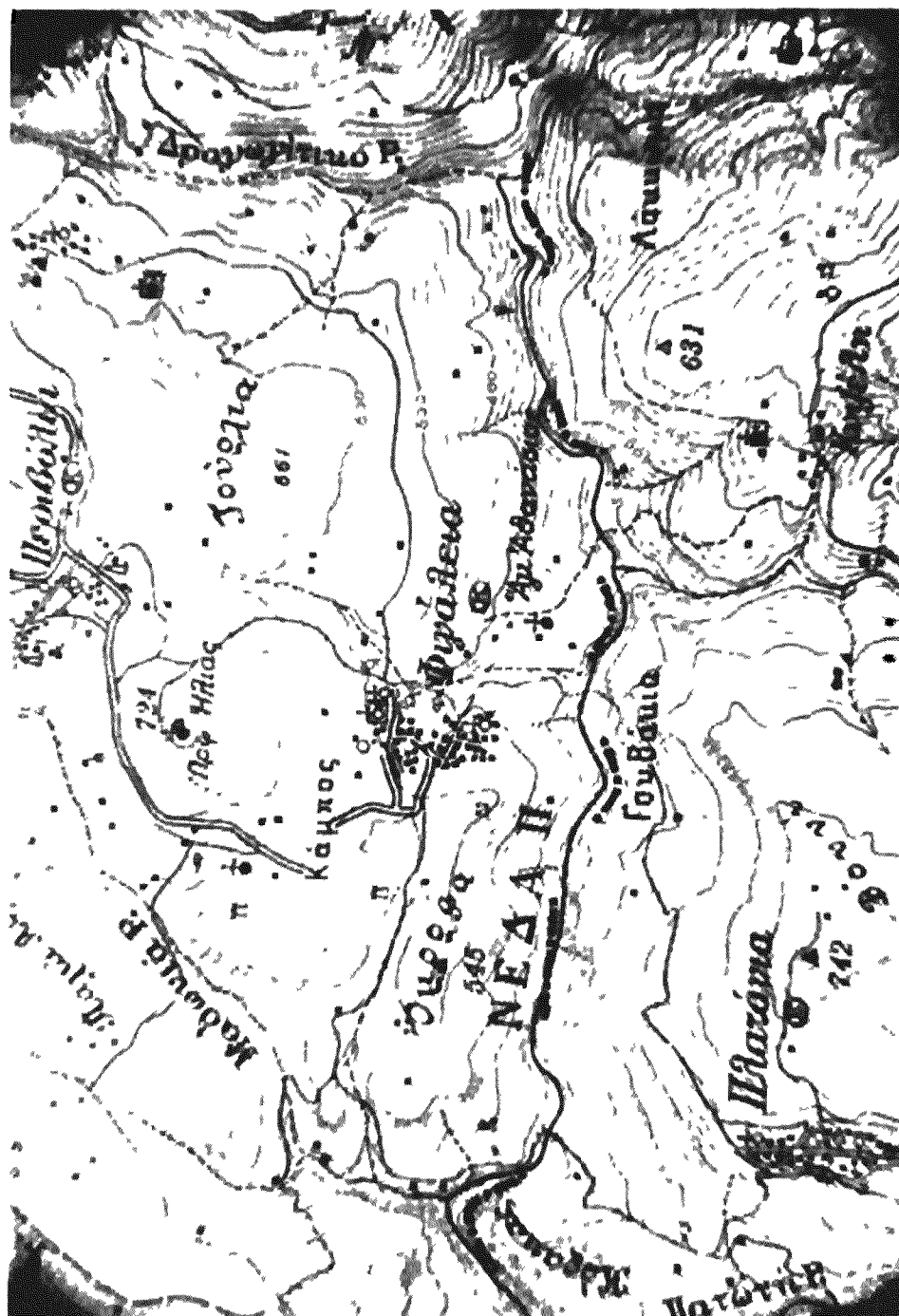
4. Cooper, *A Greek Mountain City*, σελ. 133-134.— Jost, *Sanctuaires*, σελ. 92.

5. Γιὰ τὸ τεῖχος τῆς Φιγαλείας βλ. F. E. Winter, *Greek Fortifications*, Τορόντο 1971, σελ. 111-112.— Cooper, *A Greek Mountain City*, σελ. 123-133.

6. Jost, *Sanctuaires*, σελ. 88.

7. Jost, ὁ.π., σελ. 88.

8. Βλ. τὸ χάρτη τῆς Γεωγραφικῆς Ὑπηρεσίας Στρατοῦ, φύλ. Νέα Φιγαλεία - 3-1977, κλ. 1:50.000. Ἡ ταύτιση τῆς ἀρχαίας Φιγαλείας μὲ τὸ σημερινὸ χωριὸ Παύλιτσα εἶχε προταθεῖ καὶ παλαιότερα, ἀλλὰ ἐπιβεβαιώνεται συνεχῶς ἀπὸ τότε μὲ καινούργια ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα, βλ. W. M. Leake, *Travels in the Morea*, τόμ. Α', Λονδίνο 1830,

Είχ. 1 'Η θέση της αρχαίας Φυλαγείας

Οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς ἀναφέρουν τὴν πόλιν ὡς *Φιγάλεια* ἢ *Φιαλία* ἢ *Φιάλεια* καὶ τοὺς κατοίκους ὡς *Φιγαλεῖς* ἢ (γεν.) *Φιαλέων*¹, πιθανότατα ἀπὸ τὸν *Φίγαλο*, γιὸ τοῦ *Λυκάονος* καὶ ἰδρυτῆ τῆς πόλεως ἢ ἀπὸ τὸν *Φίαλο* γιὸ τοῦ *Βουκολίωνος*². Κατὰ τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες ἡ πόλις ἀναφέρεται ὡς *Φιγάλ(ε)ια* ἀπὸ τὸ λεξικογράφο *Ἡσύχιος*³ ὡς *Φιγαλέα* ἢ *Φιάλεια* ἀπὸ τὸν *Στέφανο Βυζάντιο*⁴. Σὲ ἐπιγραφὴ τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων τὸ ἐθνικὸ ὄνομα ἀναγράφεται ὡς *Φιαλῆες*⁵, ἐνῶ στὸν *Συνέκδημο* τοῦ *Ἱεροκλέους*, τὸν 6ο αἰ. ἀναφέρεται ὡς πόλις ἢ *Φιάλεα*⁶. Σὲ κατάλογο τῶν ἐπισκοπῶν τῶν πόλεων ποὺ ὑπάγονται στὴ μητρόπολη *Κορίνθου* ἡ πόλις μνημονεύεται ὡς *Φιαλία*⁷, ἐνῶ στὴ *Σούδα* ὡς *Φιγάλεια*⁸. Στὴν ἀραγωνικὴ παραλλαγή τοῦ *Χρονικοῦ* τοῦ *Μορέως* (14ου αἰ.) ἡ τοπωνυμία ἀπαντᾷ ὡς *Políça*⁹ καὶ σὲ κατάλογο τῶν κά-

σελ. 490.— M. E. Puillon Boblaye, *Expédition Scientifique de Morée*, Παρίσι 1836, σελ. 165.— J.-A. Buchon, *La Grèce continentale et la Morée*, Παρίσι 1843, σελ. 469. Βλ. ἐπίσης Arg. Petronotis, *BASSAI: Merely a Place-Name or the Name of an Ancient Settlement*, Πελοποννησιακά 16 (1985-86), σελ. 385.— Jost, *Sanctuaires*, σελ. 86.

1. Πολύβ. IV, 6, 10 (ἐκδ. J. de Foucault, Παρίσι 1972).— Ἀθῆν. Δειπν. IV, 148 (ἐκδ. Ch. Burton Gulick, Λονδίνο-Νέα Ὑόρκη 1928).— Παιουσ. VIII, 39, 5.— Στράβ. VIII, 3, 22 (ἐκδ. R. Baladié, Παρίσι 1978).— Διόδ. Σικελ. XV, 40, 2 (ἐκδ. Cl. Vial, Παρίσι 1977).

2. Παιουσ. VIII, 3, 1-2: «Οἱ δὲ ἄλλοι παῖδες τοῦ *Λυκάονος* πόλεις ἐνταῦθα ἔκτιζον ἔνθα ἑκάστῳ μάλιστα ἦν κατὰ γνώμην. Πάλλας μὲν καὶ Ὀρεσθεὺς καὶ *Φίγαλος Παλλάντιον*, Ὀρεσθεὺς δὲ Ὀρεσθάσιον, *Φιγαλίαν* δὲ οἰκίζει *Φίγαλος*... *Φιγαλία* δὲ καὶ Ὀρεσθάσιον [ἐν] χρόνῳ μεταβάλλουσι τὰ ὀνόματα, Ὀρέστειον τε ἀπὸ Ὀρέστον κληθεῖσα τοῦ Ἀγαμέμνονος καὶ *Φιαλία* ἀπὸ τοῦ *Βουκολίωνος* παιδὸς *Φιάλων*». Ὁ Παιουσιανὸς ἀναφέρει παράδοση, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ πόλις πῆρε τὸ ὄνομά της ἀπὸ τὴ νύμφη *Φιγαλία*: Παιουσ. VIII, 39, 2: «λέγεται δὲ καὶ ἄλλα οὐκ ἀξιόχρεα ἐς πίστιν, ἄνδρα αὐτόχθονα εἶναι τὸν *Φίγαλον* καὶ οὐ *Λυκάονος* παῖδα τοῖς δὲ εἰρημένον ἔστιν ὡς ἡ *Φιγαλία* νύμφη τῶν *καλονιμένων* εἴη *δρυάδων*».

3. M. Schmidt, *Hesychii Alexandrini Lexicon*, τόμ. Δ', τχ. α' lenae 1862, λ. *Φιγάλ(ε)ια*, σελ. 242, στ. 37.

4. *Στεφάνου Βυζαντίου Ἐθνικά*, βλ. λ. *Φιγαλέα* (ἐκδ. A. Meineke, Βερολίνο 1849, φωτοτ. ἀνατύπ. Γκράτς 1958).

5. D. Feissel-Anne Philippidis-Braat, *Inventaires en vue d'un recueil des Inscriptions Historiques de Byzance. III. Inscriptions du Péloponnèse (à l'exception de Mistra)*, TM 9 (1985) σελ. 373, ἀρ. 153*.

6. *Συνέκδημος Ἱεροκλέους*, 647¹³. (ἐκδ. E. Honigmann, *Le Synekdhemos d'Hiéroklos et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, Βρυξέλλες 1939).

7. J. Darrouzès, *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique introduction et notes*, Παρίσι 1981, Notitia 376³.

8. A. Adler, *Suidae Lexicon*, τόμ. Δ', Λιψία 1935, λ. *Φιγαλεὺς* ὁ ἀπὸ τοῦ δήμου Ἀρχαδίας καὶ ὁ δῆμος *Φιγάλεια*.

9. Alfred Morel-Fatio, *Libro de los Fechos et conquistas del principado de la Morea*, Γενεύη 1885, σελ. 80, § 363.

στρων τῆς Πελοποννήσου τοῦ 1467 ὡς *Spoliza*¹. Στὸ χειρόγραφο χάρτη τοῦ Battista Agnese τοῦ 16ου αἰ. ἡ θέση ἀναγράφεται ἐπίσης ὡς *Spolica*². Τέλος σὲ πηγές τῆς περιόδου τῆς βενετοκρατίας ἡ τοπωνυμία μνημονεύεται ὡς *Paulizza*³, *Παύλιτσα*⁴ καὶ *Paulizza*⁵.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω στοιχεῖα προκύπτει ὅτι ὡς τὸν 14ο αἰ., ἡ τοπωνυμία ἀπαντᾷ ὡς *Φιγάλεια* (ἢ *Φιάλεα* ἢ *Φιαλία*), ἐνῶ ἀπὸ τὸν 14ο ὡς τὸ τέλος τοῦ 17ου αἰ., ὡς *Polica*, *Spoliza* ἢ *Spolica*. Πιθανότατα ἡ ὀνομασία *Polica* προέρχεται ἀπὸ τὴν Παύλιτσα, ἀπ' ὅπου ὁ σχηματισμὸς σὲ *Paulizza* - *Polizza* - *Spoliza*. Δὲν εἶναι δυνατόν πάντως νὰ προσδιορισθεῖ χρονικὰ πότε ἐγινε ἡ μετονομασία τῆς Φιγάλειας σὲ Παύλιτσα καὶ *Paulizza*. Ἀνάλογα τοπωνύμια σὲ -ίτσι ἢ -ίτσα, δὲν εἶναι ἄγνωστα στὴν Πελοπόννησο, ὅπως *Πουλίτσα* στὴν Κορινθία καὶ *Πουλίτσι*⁶ στὴν Μεσσηνία. Εἶναι γνωστὸ ἐξάλλου ὅτι τὰ τοπωνύμια μὲ κατάληξη -ίτσα ποὺ τονίζονται στὴν προπαραλήγουσα, ἔχουν σλαβικὴ προέλευση⁷ σὲ ἀντίθεση μὲ παρόμοια τοπωνύμια ποὺ τονίζονται στὴ λήγουσα καὶ ἔχουν ἑλληνικὴ προέλευση⁸. Μὲ τὰ δεδομένα αὐτά, ἂν δεχτοῦμε ὅτι

1. C. h. P o r f, *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues*, Βερολίνο 1873 (φωτ. ἀνατύπωση 1961) σελ. 206. — A. B o n, *La Morée Franque, Recherches historiques topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430)*, Παρίσι 1969, σελ. 694. — W. M c L e o d, *Castles of the Morea in 1467*, BZ 65 (1972), σελ. 361, 356, στ. 1, 32. Σὲ κατ'ἀστυχο τῆς Πελοποννήσου τοῦ 1461/1463, ἀπαντᾷ τὸ τοπωνύμιο *Politsa*, ποὺ δὲν φαίνεται νὰ ἔχει σχέση μετὰ τὴν θέση *Polica* καὶ *Spoliza* τοῦ ἀραγωνικοῦ χρονικοῦ καὶ τῆς καταγραφῆς τοῦ 1467 ἀντίστοιχα. Γιά τὴν *Politsa* βλ. Β. Π α ν α γ ι ω τ ὀ π ο υ λ ο υ, *Πληθυσμὸς καὶ οἰκισμοὶ τῆς Πελοποννήσου, 13ος-18ος αἰῶνας*, Ἀθήνα 1985, σελ. 218, 222.

2. B o n, *Morée*, ὁ.π., σελ. 338, πίν. IX. Γιά τὸ χάρτη βλ. ὁ.π., σελ. 34.

3. Σ π. Λ ά μ π ρ ο υ, *Ἀπογραφή τοῦ Νομοῦ Μεθώνης ἐπὶ Βενετῶν*, ΔΙΕΕ 2 (1885), σελ. 706.

4. Κ. Ν τ ὀ κ ο υ, *Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ἐκκλησιαστικὴ περιουσία κατὰ τὴν περίοδον τῆς Β' Ἑνετοκρατίας*, BNJ 21 (1971-1974), σελ. 156. Βλ. καὶ Π α ν α γ ι ω τ ὀ π ο υ λ ο υ, *Πληθυσμὸς καὶ οἰκισμοὶ τῆς Πελοποννήσου*, σελ. 227, 251, 295 (*Paulizza*, *Pavlizza*, *Pavlizza*).

5. G. A l b e r g h e t t i, *Notizia dello stato presente del regno della Morea... Breve descrizione corografica del Peloponneso o Morea... estratta dal volume di D. Pier Antonio Pacifico*, Βενετία 1700, σελ. 93. — Θ. Κ ρ ι μ π ᾶ, *Ἡ Ἑνετοκρατούμενη Πελοπόννησος (1685-1715)*, Πελοποννησιακὰ 1 (1956), σελ. 345.

6. Βλ. D. G e o r g a c a s, *Beiträge zur Deutung als slavisch erklärter Ortsnamen*, BZ 41 (1941), σελ. 370-371. Γιά τὴν τοπωνυμία *Polica*, *Poličica* βλ. P h. M a l i n g o u d i s, *Studien zu den slavischen Ortsnamen Griechenlands*, Wiesbaden 1981, σελ. 87.

7. Ἡ ἄποψη αὕτη ἔχει διατυπωθεῖ ἀπὸ τὸν Ἀ. Μ π ο ὕ τ ο υ ρ α, *Περὶ τῆς καταλήξεως -ίτσα -ίτσι ἐν τῇ νεοελληνικῇ*, Λαογραφία 3 (1911) σελ. 611 γιά τὰ τοπωνύμια *Βίστριτσα*, *Βόνιτσα* κ.ἄ. Γιά τὰ τοπωνύμια σὲ -ίτσα βλ. M. V a s m e r, *Die Slaven in Griechenland*, Βερολίνο 1941 (φωτ. ἀνατ. Λιψία 1970), σελ. 304.

8. Βλ. σχετικὰ Φ. Κ ο υ κ ο υ λ έ, *Περὶ τῆς ὑποκοριστικῆς καταλήξεως -ίτσιν*, Ἑλληνικά 4 (1931), σελ. 362. Σύμφωνα μετὰ τὴν ἄποψη αὕτη ἡ κατάληξη -ίτσιν προέρχεται ἀπ' τὴν κατάληξη -ικιν, ποὺ κατὰ τσιτακισμό ἐγινε -ίτσι καὶ μεσαιωνικὸ -ιτζην.

ή *Poliza* τοῦ Χρονικοῦ ἔχει ἄμεση σχέση μετὰ τὴν Παύλιτσα, θεωροῦμε ὡς πιθανότερη τὴν ἄποψη τοῦ E. Meyer¹ γιὰ τὴ σλαβικὴ καταγωγὴ τῆς τοπωνυμίας².

Κατὰ τὰ παλαιοχριστιανικὰ χρόνια ἡ Φιγαλία ἀποτελεῖ τμῆμα τῆς ἐπαρχίας Ἀχαΐας τοῦ ἀνατολικοῦ Ἰλλυρικοῦ μετὰ πρωτεύουσα διοικητικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ τὴν Κόρινθο. Ἐπίδραση στὴ ζωὴ τῆς πόλης θὰ εἶχαν ὅπωςδήποτε τὰ γεγονότα ποὺ συγκλόνισαν τότε τὸν πελοποννησιακὸ χῶρο, ὅπως ἡ γοθθικὴ ἐπιδρομὴ, καὶ ἡ ἥττα στὸν Φολόη τῆς Ἡλείας τὸ 397³, οἱ σφοδροὶ σεισμοὶ τοῦ 4ου καὶ 6ου αἰ., ὅποτε κατέπεσαν οἱ ναοὶ τῆς Ὀλυμπίας, καὶ τέλος ἡ σλαβικὴ ἐπιδρομὴ.

Οἱ μαρτυρίες τῶν πηγῶν κατὰ τὸ διάστημα αὐτὸ εἶναι ἐλάχιστες· στὴν περίοδο ἀνάμεσα στὸν 3ο καὶ 5ο αἰ. χρονολογεῖται ἐπιγραφὴ ποὺ βρέθηκε στὴν Ὀλυμπία καὶ περιέχει ἐπίγραμμα πρὸς τιμὴν τοῦ Πολυχάρμου⁴. Στὸ ἐπίγραμμα ἀναφέρεται ὅτι οἱ Φιγαλεῖς ἔστησαν τὸν ἀνδριάντα τοῦ Πολυχάρμου κοντὰ στὸ ἄγαλμα τοῦ Δία στὴν Ὀλυμπία, μετὰ ἀπὸ σύμφωνη γνώμη ὅλων τῶν Ἑλλήνων (ἤνυσαν δ' Ἑλληνες), γιὰ νὰ τιμήσουν τὸν ἄνδρα λόγῳ τῆς ἐξαιρετικῆς δικαιοσύνης ποὺ τὸν διέκρινε (ἔρμα δίκης). Τὸ γεγονὸς ὅτι γιὰ τὸ στήσιμο τοῦ ἀγάλματος ἀπαιτεῖται ἡ ὁμοφωνία τῶν Ἑλλήνων, σημαίνει ὅτι ὁ τιμώμενος ἦταν κάποιος ἐπαρχιακὸς ἀξιωματοῦχος, προφανῶς ὁ ἀνθύπατος τῆς ἐπαρχίας Ἀχαΐας⁵. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ λεξικογράφου Ἡσύχιου⁶ καὶ τὸν Στέφανο Βυζάντιο⁷ ποὺ ἀναφέρουν τὴν Φιγαλία, χωρὶς ὅμως ἡ μαρτυρία τους

1. E. Meyer, RE, τόμ. XIX2 (1938) στ. 2083. Δὲν μπόρεσα νὰ συμβουλευθῶ τὴν ἀδημοσίευτη μελέτη ποὺ ἀναφέρεται καὶ στὴν Παύλιτσα τοῦ F. K. Litsa, *Toponyms from the Eparchy of Olympria (and Triphylia)* July 1963. Τὴ σλαβικὴ καταγωγὴ τοῦ τοπωνυμίου Παύλιτσα, *Poliza* καὶ *Spoliza*, υἱοθετεῖ καὶ ὁ Δ. Βαγιακάκος, ἀπαντώντας σὲ σχετικὴ ἐρώτησή μου.

2. Σημειώνεται ὅτι ἡ τοπωνυμία Pavlica ἀπαντᾷ καὶ στὴν Σερβία βλ. G. Millet, *L'ancien art Serbe. Les églises*, Παρίσι 1919, σελ. 154.— Π. Μυλωνᾶ, *Ἡ Μονὴ Πέτρας στὴν Νότια Πίνδο. (Ἐκκλησίαι στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἀλωση)* τόμ. Β' Ἀθήνα 1982, σελ. 133, σελ. 137, σημ. 37.

3. Ζώσιμος, V, 7, 1 (ἔκδ. Fr. Pachoud, *Zosime, Histoire nouvelle*, τόμ. III, Παρίσι 1986 *αὐτῇ Πελοποννήσῳ προσσχὼν εἰς Φολόην συμφυγεῖν τοὺς βαρβάρους ἡνάγκασε*).

4. *Inscriptiones Graecae*, τόμ. Ε', τεύχος 2, σελ. 107, στ. 104 κ.ε. (*Inscriptiones Arcadiae*, ἔκδ. Fr. H. de Gaertringen, Βερολίνο 1913 (φωτ. ἀνατύπ. 1966).— Feissel-Philippidis-Braat, *Inscriptions*, σελ. 373, ἀρ. 153*.

Τὸνδ' ἑτεὸν Φιαλῆς ἐϋρέκτην Πολύχαρμον
στήσαμεν ἔρμα δίκης Ζηνὶ παρ' ἰθυδίκῳ·
ἤνυσαν δ' Ἑλληνες· ἐν αἰσιμίῃ γὰρ ἄνυσσιν
ἀρχήν, παντοίης ἰδρις ἐὼν ἀρετῆς.

L. Robert, *Épigramme d'Égine*, Hellenica τόμ. Δ' (1948), σελ. 20. (3ου ἢ 4ου).

5. A. H. M. Jones, *The Prosopography of the Later Roman Empire, (A.D. 260-395)*, τόμ. Α', Cambridge 1971, σελ. 711.— L. Robert, Hellenica, τόμ. Δ', σελ. 20.

6. M. Schmidt, *Hesychii Lexicon*, τόμ. Δ', τχ. α' λ. Φιγάλλ(ε)ια.

7. Στεφάνου Βυζαντίου, Ἑθνικά, βλ. λ. Φιγαλέα.

νά συνιστᾷ αξιόπιστη πληροφορία, δεδομένου ὅτι ἀντλοῦν τὸ ὕλικό τους ἀπὸ παλαιότερα γεωγραφικὰ ἔργα, σημαντικότερη γιὰ τὸν 6ο αἰ., εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ Συνέκδημου τοῦ Ἱεροκλέους. Μεταξὺ τῶν ἐβδομήντα πόλεων τῆς Πελοποννήσου περιλαμβάνεται καὶ ἡ Φιάλα¹, δηλ. ἡ Φιγαλεία. Δὲ γνωρίζουμε βέβαια ἂν ἡ ἀναφερόμενη ὡς πόλη εἶναι στὴν πραγματικότητα ἀστικὸ κέντρο ἢ ἀπλὸς οἰκισμός. Τὰ λίγα ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα ποὺ ἐπισημάνθηκαν κατὰ τὴν ἔρευνά μας καὶ ἀνήκουν στὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο δὲν εἶναι τόσα σὲ ἀριθμὸ ὥστε νὰ ἐπιβεβαιώσουν τὴ μαρτυρία τοῦ Συνέκδημου, ἀποτελοῦν ὥστόσο τεκμήρια ἐνδεικτικὰ τῆς κατοίκησης τοῦ χώρου στὰ παλαιοχριστιανικὰ χρόνια. Καμία πηγὴ δὲν μᾶς πληροφορεῖ γιὰ τὴν κατάστασι στὴν περιοχὴ κατὰ τὴν κρίσιμη περίοδο ποὺ ἀκολουθεῖ τὴ σλαβικὴ ἐπιδρομή. Στὰ Πρακτικὰ τῆς Στ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου (680/81), δὲν ἀναγράφεται ἐπίσκοπος Ἡλείας, γεγονός ποὺ ὑποδηλώνει πιθανὸν τὴ διοικητικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ ἀποδιοργάνωση ἐξαιτίας τῆς σλαβικῆς ἐπίθεσης. Στὴ notitia 3, γνωστὴ καὶ ὡς τακτικὸ τῶν Εἰκονοκλαστῶν, ποὺ τὰ ὄρια τῆς σύνταξής της χρονολογοῦνται ἀνάμεσα στὰ 787 καὶ τὸ τέλος τοῦ 9 μ.Χ., ἡ ἐπισκοπὴ Φιαλίας² ἀνήκει στὴν ἐπαρχία Πελοποννήσου καὶ ὑπάγεται στὴ μητρόπολη Κορίνθου. Πάντως ἡ σημασία αὐτῆς τῆς notitia ὡς ιστορικῆς πηγῆς γιὰ τὴν ἐξεταζόμενη περίοδο εἶναι πολὺ περιορισμένη. Στούς Ἐπισκοπικοὺς καταλόγους τῆς ἐποχῆς τοῦ Λέοντος Σοφοῦ (901-902), μόνη ἐπισκοπὴ ποὺ ὑπάγεται στὴ μητρόπολη Πατρῶν εἶναι ἡ ἐπισκοπὴ Βολαίνης³, δηλ. τῆς Ὠλένης Ἡλείας. Ἡ ἀπουσία μνείας τῆς Ἡλιδος καὶ τῆς Φιγαλείας μπορεῖ νὰ ἐκτιμηθεῖ ὡς ἐνδειξη τῆς μετατόπισης τοῦ κέντρου βάρους πρὸς τὴν εὐφορὴ πεδιάδα τῆς μέσης Ἡλείας⁴ κατὰ τὴν ἴδια ἐποχὴ πόλεις ἀκμαῖες στὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο, ὅπως ἡ Ἡλὶς καὶ ἡ Φιγάλεια περνοῦν στὸ περιθώριο. Δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ γεγονός ὅτι ἡ Φιγάλεια δὲν ἀναγράφεται πλέον σὲ ἐκκλησιαστικὰ τακτικά. Στὸ Λεξικὸ τοῦ Ἰωάννου Ζωναρᾶ ἀναφέρεται ἡ «Φιάλις» ὡς τόπος⁵, μαρτυρία ποὺ ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ οἰκισμὸς εἶχε ἴσως περιπέσει σὲ μαρασμό.

1. Ἱεροκλέους Συνέκδημος 647¹³ (ἐκδ. E. Honigmann).— Π. Α. Γιαννόπουλου, *Ἡ Ἡλεία κατὰ τὴν μεσοβυζαντινὴν περίοδον*, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Ἡλειακῶν Μελετῶν 1 (1982), σελ. 196.

2. Darroutzès, *Notitiae*, 376³ καὶ σελ. 29, 439. Πρόκειται γιὰ τὴ Notitia τῶν Εἰκονοκλαστῶν ποὺ σώζεται στὸν Κώδ. Paris. 1555A τοῦ 14ου αἰ. Γιὰ τὴν ἀξιοπιστία τῆς notitia ὡς ιστορικῆς πηγῆς, βλ. τὰ σχόλια τοῦ Darroutzès στὴ σελ. 32.

3. Ἀγνῆς Βασιλικοπούλου-Ἰωαννίδου, *Ἡ Ἐπισκοπὴ Ὠλένης-Βολαίνης κατὰ τὴν Βυζαντινὴν περίοδον*, Πρακτικὰ τοῦ Α' Συνεδρίου Ἡλειακῶν Σπουδῶν, Ἀθήνα, 1980, σελ. 252.

4. Γιαννόπουλου, *Ἡ Ἡλεία*, σελ. 197. Γιὰ τὶς ἐπισκοπὲς Ὠλένης καὶ Μορέως βλ. Ν. Τωμαδάκη, *Σημείωμα περὶ τῶν ἐν Ἡλιδι Βυζαντινῶν Ἐπισκοπῶν*, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Ἡλειακῶν Μελετῶν 2 (1983), σελ. 11-14.

5. Ζωναρᾶ, Λεξικὸν (ἐκδ. I. A. H. Tittmann, Λιψία 1808, ἀνατύπ. Amsterdam 1967) τόμ. Β', σελ. 1809.

Ἀπὸ τὸν 13ο αἰ. καὶ μετὰ τὴν ἐγκατάσταση τῶν Φράγκων στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς κεντρικῆς, δυτικῆς καὶ νότιας Πελοποννήσου¹, οἱ ἀναφορὲς τῶν πηγῶν στὴν περιοχὴ εἶναι ἀσαφεῖς, ἀλλὰ ὅπωςδήποτε συχνότερες· στὴν ἀραγωνικὴ παραλλαγὴ τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως ἀναφέρεται ὅτι ὁ πρίγκιπας Γουλιέλμος Βιλλεαρδουίνος (1245-1278), παραχώρησε ὡς φέουδο στὸν Τοῦρκο μισθοφόρο Μελίκ τὴν Polica καὶ τὸ Simico², ἀνταμείβοντάς τον γιὰ τὶς ὑπηρεσίες ποὺ εἶχε προσφέρει ὁ τελευταῖος στοὺς Φράγκους μετὰ τὰ γεγονότα τοῦ 1263. Κατὰ τὸ ἔτος αὐτὸ ἀποβιβάσθηκε στὸ Μοριά με ἀπόφαση τοῦ αὐτοκράτορα ἰσχυρὴ στρατιωτικὴ δύναμη με ἐπικεφαλῆς τὸ στρατηγὸ Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο, γεγονὸς ποὺ σήμανε τὴν ἐξέγερση τῶν Ἑλλήνων κατοίκων τῶν Σκορτσῶν κατὰ τῶν Φράγκων. Στὴν ἀρχὴ τῶν ἐπιχειρήσεων οἱ Βυζαντινοὶ εἶχαν μερικὲς ἐπιτυχίες, ἀλλὰ μετὰ τὴν ἥττα τους στὴν Πρινίτσα, τὴν ἐγκατάλειψή τους ἀπὸ τοὺς Τούρκους μισθοφόρους ἐξαιτίας τῆς καθυστέρησης στὴν πληρωμὴ τῶν μισθῶν τους καὶ τὴν προσχώρησή τους στοὺς Φράγκους, ὁδηγήθηκαν σὲ ὀλοσχερῇ ἥττα με ἀποτέλεσμα τὴν ἐπικράτηση τῶν Φράγκων στὴν περιοχὴ. Ἡ συμβολὴ τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν Τούρκων μισθοφόρων Μελίκ³ ἦταν ἀποφασιστικῆς σημασίας. Οἱ Τοῦρκοι μισθοφόροι μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τοῦ ἔργου τῆς καταστροφῆς καὶ τὴν καταβολὴ τῶν μισθῶν τους ἔφυγαν, ἐκτὸς ἀπὸ μερικοὺς ποὺ κατὰ τὸ ἐλληνικὸ Χρονικὸ βαπτίσθηκαν χριστιανοί, κρίστηκαν ἱππότες, πῆραν πρόνοιες καὶ παντρεύτηκαν γυναῖκες⁴:

«Ἐποικεν δύο καβαλλαρίους, ἔδωκέν τοὺς προνοῖες,
γυναῖκες γὰρ τοὺς ἔδωκεν, κ' ἐποίησασιν παιδία,
ὅπου εἶναι ἀκόμη εἰς τὸν Μορέαν, στοῦ Βοννάρβη, στὴν Ρένταν»

Μεταξὺ αὐτῶν συμπεριλαμβάνεται καὶ ὁ Μελίκ, ὅπως ἔμμεσα προκύπτει ἀπὸ τὸ ἐλληνικὸ Χρονικὸ καὶ σαφῶς ἀναφέρεται ἀπὸ τὴν ἀραγωνικὴ παραλλαγὴ τοῦ Χρονικοῦ⁵, ποὺ παρὰ τὶς χρονολογικὲς ἀνακολουθίες, παρέχει συχνὰ ἀκριβέστερες εἰδήσεις. Ὁ πρίγκιπας Γουλιέλμος Βιλλεαρδουίνος, φαίνεται ὅτι εἶχε

1. Bon, *Morée*, σελ. 59-68.

2. *Libro de los fechos*, § 363, σελ. 80. Bon, *Morée*, σελ. 337, σημ. 7. Σύμφωνα με τὴν Ἑλληνικὴ παραλλαγὴ τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως (ἔκδ. Π. Καλονάρου, Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως, Ἀθήνα 1940, στ. 5736 κ.ε.), ὁ Γουλιέλμος Βιλλεαρδουίνος παραχώρησε φέουδα καὶ ἄλλα προνόμια με τὸν ὅρο ὅτι οἱ ἀποδέκτες θὰ τοῦ ἦταν πιστοὶ καὶ θὰ βαπτίζονταν χριστιανοί.

3. Γιὰ τὸν Τοῦρκο μισθοφόρο Μελίκ βλ. D. Zakythinos, *Le Despotat Grec de Morée*, τόμ. Β', *Vie et Institutions*, édition revue et augmentée par Chryssa Maltézu, Λονδίνο Variorum 1975, σελ. 215.—Κ. Ν. Μουτσόπουλου, Ἀπὸ τὴν Βυζαντινὴ Καρύταινα, Πελοποννησιακὰ 16 (1986), σελ. 187-193. Βλ. ἐπίσης V. Laurent, *Une famille turque au service de Byzance. Les Melikès*, BZ 49 (1956), σελ. 349-361.

4. Χρονικὸν τοῦ Μορέως (ἔκδ. Π. Καλονάρου), στ. 5733-5738.

5. *Libro de los fechos*, ὁ.π., § 363, σελ. 80.

δώσει σὲ γάμο στὸν Μελίχ τῇ χήρᾳ φράγκισσα πριγκίπισσα τῆς *Poliza* καὶ τοῦ *Simico*.

Ὡς πρὸς τὴν τοπογραφικὴ προσέγγιση τῶν θέσεων *Poliza* καὶ *Simico* τοῦ Χρονικοῦ εἶναι δυνατόν νὰ γίνουν πρὸς τὸ παρὸν ὀρισμένες παρατηρήσεις, ποὺ ἐνισχύουν τὴν ἀποψὲ τῆς ταύτισής τους μὲ τὶς θέσεις Παύλιτσα καὶ Σαμικὸ ἀντίστοιχα. Ὁ Α. Bon¹, ἐνῶ υἱοθετεῖ μὲ κάποια ἐπιφύλαξιν τὴν ταύτιση τῆς *Poliza* μὲ τὴν Παύλιτσα, ἀφήνει ἀνοιχτὸ τὸ θέμα τοῦ προσδιορισμοῦ τοῦ *Simico*, ἀντίθετα μὲ τὸν Στ. Δραγοῦμη², ὁ ὁποῖος τάσσεται ἀνεπιφύλακτα ὑπὲρ τῆς ταύτισης τῆς *Poliza* μὲ τὴν Παύλιτσα καὶ τοῦ *Simico* μὲ τὸ Σαμικόν. Στὸν κατάλογο τῶν κάστρων τῆς Πελοποννήσου τοῦ ἔτους 1467, ὅπου περιλαμβάνονται τὰ κάστρα τοῦ Μοριᾶ, ποὺ εἴτε εἶναι ἐρειπωμένα εἴτε ἀνήκουν στὴ βενετικὴ ἢ τουρκικὴ διοίκηση, ἀναφέρεται τὸ ἐρειπωμένο κάστρο τῆς *Spoliza*³.

Τὸ κάστρο αὐτὸ ἀναγράφεται μετὰ τὸ *Gardizi* (σημ. Περιβόλια), ἐνῶ πολὺ μετὰ ἀναφέρονται τὸ *Crivo-Cori* (Παλαιόκαστρο), κατόπιν τὸ *Strovizi* (σημ. Λέπρεον) καὶ ἔπειτα τὸ *Araclavo*, ἢ *Poria* (κοντὰ στὸ Στροβίτσι) καὶ τὸ *Sidro-Castro* (Σιδηρόκαστρο)⁴. Δεδομένου ὅτι ἡ ταύτιση τοῦ Λεπρέου μὲ τὸ Στροβίτσι στὰ βορειοδυτικὰ τῆς Παύλιτσας εἶναι ἀσφαλῆς, καὶ ἡ θέση τῆς Ποριᾶς, ποὺ δὲν εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ ἐντοπίσει ὁ Bon⁵ βρίσκεται ἐπίσης κοντὰ στὸ Στροβίτσι⁶ ἐνῶ ἀμέσως μετὰ ἀκολουθεῖ τὸ *Sidirocastro* (= Σιδηρόκαστρο), μᾶς δίνει τὴ δυνατότητα γιὰ πιὸ ἀκριβῆ προσέγγιση τοῦ κάστρου τῆς *Spoliza*. Μὲ βάση τὰ παραπάνω τὰ κάστρα Στροβίτσι, Ποριὰ καὶ Σιδηρόκαστρο βρίσκονται στὰ δυτικὰ Σκορτά, καὶ τὸ κάστρο τῆς *Spoliza* μεταξὺ Στροβιτίου, Ποριᾶς καὶ Σιδηροκάστρου ἀλλὰ ἀνατολικότερα⁷. Ἡ *Spoliza* συνεπῶς τοποθετεῖται στὰ Σκορτά⁸, ἡ νότια ὀριοθέτηση τῶν ὁποίων πε-

1. Bon, *Morée*, σελ. 337-338.

2. Στ. Δραγοῦμη, *Χρονικῶν Μορέως τοπωνυμικά, τοπογραφικά, ἱστορικά*, Ἀθήνα 1921, σελ. 257.

3. Hopf, *Chroniques*, σελ. 206.— Bon, *Morée*, σελ. 694.

4. McLeod, *Castles*, σελ. 356, στ 1, 31-3, 32, σελ. 361.— D Georgacas - W. A. McDonald, *Place Names of Southwest Peloponnesus*, Ἀθήνα 1968, ἀρ. 6589.

5. Bon, *Morée*, σελ. 338.

6. McLeod, *Castles*, σελ. 356.

7. Βλ. τὸ χάρτη Σκορτῶν: Bon, *Morée*, ὁ.π., πίν. 3.

8. Γιὰ τὰ Σκορτά καὶ τὴν ὀριοθέτησή τους βλ. Ἰ. Σαρρῆ, *Τὰ «Κάστρα τῶν Σκορτῶν» Ἀράκλοβον καὶ Ἅγιος Γεώργιος*, Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς (1934-1935), σελ. 57-84.— Κ. Ρωμαιοῦ, *Τοπογραφικὰ τῆς Φραγκοκρατίας*, Πελοποννησιακὰ 2 (1957), σελ. 1-26.— Bon, *Morée*, σελ. 363-406. Γιὰ τὴν ἐτυμολογία τῆς λέξης Σκορτά βλ. Ἀ. Ἀδამαντίου, *Τὰ Χρονικά τοῦ Μορέως. Συμβολαὶ εἰς τὴν Φραγκοβυζαντινὴν ἱστορίαν καὶ φιλολογίαν*, ΔΙΕΕ 6 (1906), σελ. 481.— D. J. Georgacas, *The Middle Greek Place-name Skorta (in Arcadia)*, *Beiträge zur Namenforschung* 1 (1949), σελ. 78-84.

ριλαμβάνει όλη τήν κοιλάδα τοῦ Νέδα ὡς καί τὰ ὕρη Κούτρα, "Άγιος Ἡλίας, Τετράζι¹. Στό χειρόγραφο χάρτη τοῦ Battista Agnese ἔσαν ἀπό τοὺς παλαιότερους ποὺ σώζονται ἀλλὰ ὅχι καί πιδό ἀκριβεῖς σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸν προσδιορισμὸ τῶν θέσεων καί τήν ἀπόδοση τῆς ὀνομασίας τῶν τοπωνυμίων, ἡ Spolice ἀναγράφεται στὰ βορειοανατολικά τοῦ Ἀντίλαλου Ὀλυμπίας², μακρυνὰ ἀπὸ τήν Παύλιτσα Ἡλείας, γεγονός πὺ ὀφείλεται πιθανότατα σέ ἀνακριβῆ τοποθέτηση τῆς θέσης. Σέ μεταγενέστερες πηγές, ὅπως στήν ἀπογραφὴ τοῦ νομοῦ Μεθώνης τοῦ 1689, ἡ τοπωνυμία ἀπαντᾷ ὡς *Paulizza*³ καί περιλαμβάνεται στοὺ δῆμο Φιγαλίας. Τέλος σέ ἔγγραφα τῆς περιόδου 1697-1700, στὰ ὀποῖα καταγράφεται ἡ κτηματικὴ περιουσία τῶν ναῶν τῶν μονῶν καί μετοχιῶν τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, στήν Παύλιτσα ἀνήκουν:

*ἡ ἐκκλησία τῆς Παναγίας σκεπασμένη
τοῦ Ἀγίου Νικολάου σκεπασμένη
Εἰς τὸν κάμπον τους, τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου, χαλασμένη.
Εἰς τὸ Γεφύρι πέρα τοῦ Ἀγίου Θεοδώρου ὁμοίως.
σιμὰ εἰς τήν Ντοῦνα τοῦ Ταξιάρχου ὁμοίως.
Εἰς τὸ Πηγάδι, τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου, ὁμοίως.
Εἰς τὰ Στενὰ τοῦ Προφήτου Ἡλιοῦ ὁμοίως.
Εἰς τοὺς Κήπους παλαιοκλήσιον ὁμοίως⁴.*

Ἀπὸ τίς πηγές πὺ ἀναφέρθηκαν, τοὺς καταλόγους κάστρων καί τὰ ἔγγραφα τῶν βενετικῶν ἀρχείων, προκύπτει ὅτι ἡ Polica-Spoliza-Παύλιτζα, βρίσκεται στὰ δυτικά Σκορτὰ μετὰ τὸ Στροβίτσι, τήν Ποριά καί πρὶν ἀπὸ τὸ Σιδηρόκαστρο. Οἱ μαρτυρίες τῶν πηγῶν, ἀλλὰ καί τῶν ἀρχαιολογικῶν εὗρημάτων πὺ θὰ ἀναφερθοῦν πιδό κάτω, τὰ ὀποῖα δὲν εἶχε ὑπόψη τοῦ ὀ Bon, ἐνισχύουν σημαντικά τὰ ἐπιχειρήματα γιὰ τήν ταύτιση.

Τὸ ἐνδιαφέρον τῶν περιηγητῶν, Ἑλλήνων καί ξένων γιὰ τήν Παύλιτσα ἐκδηλώνεται ἔντονα κατὰ τὸν 19ο αἰ.: ὀ Πύρρος ὀ Θετταλὸς⁵ (1774-1853), περιγράφει τήν περιοχή, ἐνῶ πολῦτιμες γιὰ τήν ἱστορία τοῦ τόπου εἶναι οἱ

1. Bon, *Morée*, σελ. 393.

2. Bon, *Morée*, πίν. 9.

3. Λάμπρου, Ἀπογραφὴ τοῦ Νομοῦ Μεθώνης, σελ. 706. Στὸν ἴδιο δῆμο περιλαμβάνονται ὀ Ἀγιος Ἡλίας, ἡ Κοπάνιτζα, ἡ Ζοῦρτζα, ἡ Βερβίτζα, τὸ Δραγῶγη, ἡ Γάρδιτζα. Τὸ 1689 ἡ Παύλιτζα εἶχε 63 κατοίκους, ἐνῶ τὸ 1879 ἀριθμοῦσε 316 βλ. Λάμπρου, ὀ.π., σελ. 707.

4. Ντόκου, Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ἐκκλησιαστικὴ περιουσία, σελ. 156. Σέ ἄλλη ἀπογραφὴ τῆς Βενετοκρατίας ἡ Paulizza ἀπαντᾷ κοντὰ στοὺ Στροβίτσι, τῇ Γαρδίτσα, τῇ Σμερλίνα, τῇ Ζοῦρτσα βλ. Κριμπᾶ, Ἐνετοκρατούμενη Πελοπόννησος, σελ. 345.

5. Πύρρος Θετταλὸς (ἔκδ. Π. Χαράλαμπόπουλου, 1978) σελ. 16.

περιγραφές των ξένων ταξιδιωτών¹, που παρέχουν πληροφορίες για την κατάσταση των τειχών, την ύπαρξη παλιών έκκλησιών κλπ.

Με ἀφετηρία τὶς μαρτυρίες τῶν πηγῶν καὶ τῶν περιηγητῶν, ἐπιχειρήθηκε ἡ ἐπιφανειακὴ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα στὴν περιοχὴ, σὲ ἔκταση ποὺ καλύπτει τὰ ὅρια τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ τῆς Παύλιτσας. Ἡ ἔρευνα εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐπισημάνση εὐρημάτων, ποὺ ὁδηγοῦν στὴ διαπίστωση τῆς κατοίκησης τοῦ χώρου κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ καὶ ἰδίως κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο.

Χώρος Νεκροταφείου. Ἐκκλησία τῆς Κοίμησης τῆς Παναγίας. Στὸ νεκροταφεῖο τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ τῆς Παύλιτσας καὶ στὴ θέση Μνήματα βρέσκεται ναὸς ἀφιερωμένος στὴν Κοίμηση τῆς Παναγίας.

Γιὰ τὸ ναὸ αὐτὸ γίνεται λόγος σὲ κείμενα περιηγητῶν². Πρόκειται γιὰ μόνωχορὸ σταυρεπίστεγο ναὸ³. Ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ βήματος εἶναι ἡμικυκλική καὶ στὴν ἀνατολική πλευρά, στὴν ἀψίδα ὑπάρχει μικρὸ παράθυρο, μοναδική πηγὴ φωτισμοῦ. Ἡ τοιχοδομία κατὰ τὸ πλινθοπερίκλειστο σύστημα εἶναι ἀρκετὰ ἀμελὲς, μὲ χρῆση ἀρχαίου ὕλικου σὲ δευτέρη χρῆση (εἰκ. 2). Οἱ νεότερες ἐπεμβάσεις εἶναι πολλές. Ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου καὶ κατὰ μῆκος τῆς βορεινῆς πλευρᾶς εἶναι ἐντοιγισμένοι ὄρθιοι σὲ κανονικὰ διαστήματα ἔξ. ἀρράβδωτοι μονο-

1. W. Gell, *Narrative of a journey in the Morea*, Λονδίνο 1823, σελ. 101-105.—Leake, *Travels*, σελ. 490 κ.ε.—Ch. Blouet, *Expédition Scientifique de Morée, Architecture, sculptures, inscriptions et vues*, τόμ. Β', Παρίσι 1833, σελ. 2-3.—P u i l l o n B o b l a y e, *Expédition Scientifique de Morée*, σελ. 165.—F. A l d e n h o v e n, *Itinéraire descriptif de l'Attique et du Péloponnèse*, Ἀθήνα 1841, σελ. 218-221.—L. R o s s, *Reisen und Reisenrouten durch Griecheland, I. Reisen im Peloponnes*, Βερολίνο 1841, σελ. 98.—B u c h o n, *La Grèce continentale et la Morée*, σελ. 470-471.—E. C u r t i u s, *Peloponnesos*, I, Gotha 1851, σελ. 320-322.—A. R. R a n g a b è s, *Souvenirs d'une excursion d'Athènes en Arcadie* (dans Mémoires à l'Académie des inscriptions et Belles Lettres, 1re série, tom. V, 1re partie), 1857, σελ. 359 κ.ε.

2. Gell, *Journey in the Morea*, σελ. 104.—Leake, *Travels*, σελ. 497-498.—Blouet, *Expédition*, πτν. I, Ἐκκλησία C.—Jost, *Sanctuaires*, σελ. 87.

3. Για τους σταυρεπίστετους ναούς γενικά βλ. Α. Όρλάνδου, *Οἱ σταυρεπίστετοι ναοὶ τῆς Ἑλλάδος*, Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος Α' (1935) σελ. 41-52.— Γ. Δημητρουκάλλη, *Ἡ καταγωγή τῶν σταυρεπίστέγων ναῶν*, Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Όρλάνδον, τόμ. Β', Ἀθήνα 1966, σελ. 187-211.— Χ. Μπούρα, *Μαθήματα ἱστορίας τῆς ἀρχιτεκτονικῆς*, τόμ. Β', Ἀθήνα 1975, σελ. 236-238.— Ντούλας Μουρίκη, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Σωτήρα κοντὰ στὸ Ἀλεποχώρι Μεγαρίδος*, (Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 25), Ἀθήνα 1978, σελ. 8, σημ. 11.— Ν. Νικονάνου, *Βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλίας*, Ἀθήνα 1979, σελ. 147-150. Για τοὺς σταυρεπίστετους ναοὺς τῆς Πελοποννήσου βλ. Μ. Γκητάκου, *Ὁ εἰς Φιλιατρὰ βυζαντινῆς ἐποχῆς σταυρεπίστετος ναὸς τῆς Ἀναλήψεως*, Φιλιατρά, ἔτος Β', τεύχ. 7, Μάιος (1958), σελ. 17-27.— Sophia Kalopissi-Verti, *Die Kirche der Hagia Triada bei Kranidi in der Argolis (1244)*, (Miscelanea Byzantina Monacensia 20) Μόναχο 1975.— Χαράς Κωνσταντινίδη, *Ὁ σταυρεπίστετος ναὸς τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς στὴν Πλάτσα τῆς ἔξω Μάνης*, Πελοποννησιακὰ 16 (1985-1986), σελ. 423-440.

λιθικοί κίονες (ύψους $\pm 0,96$ μ.), ενώ κατά μήκος της νότιας πλευράς μόνο ένας παρόμοιος κίονας είναι εμφανής. Προσεκτική παρατήρηση της διαμόρφωσης της άψιδας του ιεροῦ μάς επιτρέπει νὰ υποθέσουμε ὅτι ὁ ναὸς ἦταν κατὰ πολὺ ὑψηλότερος. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ στὴ βορεινὴ νότια καὶ ἀνατολικὴ πλευρὰ διατηροῦνται σὲ μέτρια κατάσταση, τοιχογραφίες καλῆς μεταβυζαντινῆς τέχνης¹. Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα διαμορφώνεται ὡς ἐξῆς: στὴ βορεινὴ πλευρὰ ἀπεικονίζονται οἱ στρατιωτικοὶ ἅγιοι Δημήτριος καὶ Γεώργιος καθὼς καὶ οἱ Ἅγιοι Ἀνάργυροι Κοσμάς καὶ Δαμιανός, οἱ ἅγιοι Θεόδωρος καὶ Προκόπιος. Ὑπάρχουν ἐπίσης τοιχογραφίες, ὅπου ἀπεικονίζονται ἡ Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ, ἡ Πεντηκοστὴ καὶ ἡ Κοίμηση τῆς Θεοτόκου. Στὴ νότια πλευρὰ ἐξάλλου ὑπάρχει τοιχογραφία μεγάλων διαστάσεων μὲ παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας μὲ σκηνὲς ἀπὸ τὴν Ψυχαστασία κλπ. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ ὑπάρχουν ἀπεικονίσεις τῶν Ἱεραρχῶν, τοῦ Ἑσταυρωμένου καὶ τῆς Παναγίας Πλατυτέρας.

Οἱ ἐπεμβάσεις στὴν τοιχοδομία, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ μνημείου, ἐπιβάλλουν τὴν ἀνάγκη γιὰ τὴν προσεκτικὴ μελέτη του καὶ καθιστοῦν κάθε προσπάθεια γιὰ ἀκριβῆ προσδιορισμὸ τῆς χρονολόγησής του πρόωρη. Προτείνεται μὲ κάθε ἐπιφύλαξη ὡς πιθανότερη περίοδος οἰκοδόμησής του ἡ ὑστεροβυζαντινὴ ἐποχὴ². Οἱ τοιχογραφίες μέτριας διατήρησης καὶ πολὺ καλῆς μεταβυζαντινῆς τέχνης μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν σὲ ἐποχὴ πού συμπίπτει μὲ τὴν πρώτη γραπτὴ μνεία πού ἔχουμε γιὰ τὴν ἐκκλησίᾳ τῆς Παναγίας ἀπὸ ἔγγραφο τοῦ ἀρχείου Grimani³ (τέλη 17ου αἰ.).

Στὸ χῶρο γύρω ἀπ' τὸ ναὸ ὑπάρχουν κίονες ἀρράβδωτοι ἀπὸ ἀσβεστολιθικὸ πέτρωμα. Στὴ θέση αὐτῇ, ὅπου ἡ ἐκκλησίᾳ τῆς Κοίμησης, εἶναι πιθανὸν ὅτι βρισκόταν ὁ ναὸς τῆς Ἀρτέμιδος Σωτείρας, τὸ ἀρχαῖο ὕλικο τοῦ ὁποίου χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὸ κτίσιμο τῆς ἐκκλησίας⁴.

Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς εἰσόδου τῆς ἐκκλησίας τῆς Παναγίας τῆς Κοίμησης καὶ μέσα σὲ τάφο ἐντοπίσθηκε τοῖχος κτισμένος μὲ μεγάλους κανονικοὺς ἀργοὺς λίθους ἀπὸ φυσικὸ πέτρωμα, τοῦ ὁποίου μόνο ἡ νότια πρόσοψη εἶναι ὁρατὴ. Ὁ τοῖχος αὐτὸς βρίσκεται στὴν προέκταση τοῦ βορείου τοίχου τῆς βυζαντινῆς μονόχωρης ἐκκλησίας τοῦ νεκροταφείου καὶ σὲ ἀπόσταση 9,60 μ. ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς. Κατὰ τὴν ἀρχαιολόγο τῆς Ἐφο-

1. Τὶς τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ προτίθεται νὰ μελετήσῃ ἡ ἀρχαιολόγος κυρία Ἐλένη Δεληγιάννη-Δωρῆ.

2. Ὡς πιθανὴ περίοδος οἰκοδόμησής τοῦ ναοῦ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ τὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ 13ου αἰ. Στοιχεῖο πού ἐνισχύει τὴν ἄποψιν αὐτὴ εἶναι ἡ τοιχοδομία τῆς ἀνατολικῆς καὶ βορεινῆς πλευρᾶς.

3. Ν τ ό κ ο υ, ὁ.π., σελ. 156. Ἡ χρονολόγηση ὀφείλεται στὴν Ἐλένη Δεληγιάννη-Δωρῆ.

4. J o s t, *Sanctuaires*, σελ. 88.

Εἰκ. 2 Ἀνατολική πλευρά τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας

ρείας Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων Ὀλυμπίας κ. Μαργαρίτας Κουμουζέλη¹, πρόκειται γιὰ τοῖχο πού συνεχίζεται πρὸς τὰ κάτω καὶ σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς ἐνδείξεις ἀνήκει σὲ κτίσμα βυζαντινῆς ἐποχῆς, μὲ δεύτερη χρῆση ὕλικου προγενέστερων χρόνων.

Στὸν ἴδιο χώρο τοῦ νεκροταφείου, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἀρράβδωτους μονολιθικοὺς κίονες καὶ κιονίσκους, βρέθηκε περιρραντήριο μὲ χαρακτηριστικὲς κυματοειδεῖς γλυφές, πιθανότατα παλαιοχριστιανικῶν χρόνων (διαστάσεις: ὕψος +0,62 μ. καὶ πᾶχος ±0,27 μ.). Ἐξάλλου στὴ γύρω περιοχὴ ἐπισημάνθηκαν περιρραντήρια τῶν ὕστερων ρωμαϊκῶν χρόνων. Ἀφθονή μεσαιωνικὴ χονδρὴ κεραμεικὴ βρέθηκε στὴ θέσῃ αὐτῇ.

Θέση Σταυροῦλι. Στὴ θέσῃ Σταυροῦλι δυτικὰ τοῦ χωριοῦ ἐκεῖ ὅπου εἶχε ἐπισημανθεῖ ἀπὸ περιηγητὲς ἐκκλησίᾳ βυζαντινῇ², κτισμένη μὲ ἀρχαῖο ὕλικό, βρέθηκε ἀρχιτεκτονικὸ μέλος (ἐπίθημα), πού φέρει ἀνάγλυφο ἑξεργοῦ ἰσοσκελετῆ σταυροῦ μὲ διαπλατυνόμενα τὰ ἄκρα τῶν κεραίων του³ (εἰκ. 3). Τὰ ἄκρα τῆς κάτω κεραίας καταλήγουν σὲ ἐλικοειδὲς κόσμημα. (Διαστάσεις: ὕψος ±0,50 μ., πᾶχος ±0,15, πλάτος ±0,35 μ., ὕψος χάραξης σταυροῦ ±0,20 μ., πᾶχος σταυροῦ ±0,20 μ.). Σύμφωνα μὲ πληροφορίες κατοίκων τοῦ χωριοῦ ὁ σταυρὸς στηριζόταν σὲ κίονα μὲ ραβδώσεις ὕψους περίπου 1,30 μ. Οἱ ἀπλοὶ αὐτοὶ σταυροὶ μὲ τὶς διαπλατυμένες στὰ ἄκρα κεραίες ἀποτελοῦν κοινὸ τύπο γιὰ κιονίσκους καὶ ἐπιθήματα κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο. Ὁ σταυρὸς μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ παρόμοιο σὲ ἀμφικιονίσκο τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου⁴ καὶ μὲ ἀνάλογο σὲ κιονόκρανο ἀπὸ τὸ Μουσεῖο Τεγέας⁵ καὶ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο. Στὴ θέσῃ αὐτῇ ἐντοπίσθηκαν ἀρράβδωτοι μονολιθικοὶ κίονες, καθὼς καὶ ὄστρακα μεσαιωνικῆς ἀλλὰ καὶ παλαιοχριστιανικῆς περιόδου. Κατὰ τὴν Jost⁶ ἐδῶ κοντὰ πρέπει νὰ βρισκόταν ὁ τάφος τῶν Ὁρεσθασίων πού ἀναφέρει ὁ Παυσανίας⁷.

1. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὴν κυρία Μαργαρίτα Κουμουζέλη πού μοῦ ἔδωσε τὴν πληροφορία. Τὰ εὐρήματα περιγράφονται ἀναλυτικὰ σὲ ἔκθεσιν τῆς πρὸς τὴν Ἐφορεία Βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων Πάτρας.

2. B l o u e t, *Expédition*, πίν. I ἐκκλησίᾳ B.— R a n g a b è s, *Souvenirs*, σελ. 87.— J o s t, *Sanctuaires*, σελ. 87.

3. Φυλάσσεται σήμερα στὸ Σχολεῖο τῆς Παύλitsας.

4. Χ. Μ π ο ῦ ρ α, *Κατάλογος ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου*, ἀλλοτε στίς ἀποθῆκες τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τόμ. ΙΓ' (1985-86) [1988], σελ. 48-49, εἰκ. 20.

5. Ἀ. Κ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο υ, *Παλαιοχριστιανικά καὶ βυζαντινὰ μνημεῖα Τεγέας-Νικλίου*, Ἀρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, 12 (1973), σελ. 92, εἰκ. 52.— V a s. V é m i, *Les chapiteaux ioniques à imposte de Grèce à l'époque paléochrétienne*, Παρίσι 1989 (BCH Supplementum XVII), ἀρ. 75, σελ. 113-114, πίν. 27.

6. J o s t, *Sanctuaires*, σελ. 88.

7. Πaus. VIII, 41, 1.

Εικ. 3 'Επίθρημα με άνάγκυφο, ισοσκελή σ-α, υπό σ-ή θέση Σ-α, υπό Πωλύτισσα.

Θέση Ἀγιονικόλας. Στὴν Κάτου ρούγα τοῦ χωριοῦ, ποὺ βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη τῆς ἀρχαίας πόλης, ὅπου ἡ σύγχρονη ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Νικολάου, ὑπάρχουν ἔχνη ἐρειπίων παλαιότερης ἐκκλησίας, ποὺ πρέπει νὰ ἔχει σχέση μὲ τὴν ὁμώνυμη ἐκκλησία ποὺ ἀναφέρεται στὰ ἔγγραφα τοῦ ἀρχείου Grimani ὡς σκεπασμένη¹ («τοῦ Ἀγίου Νικολάου σκεπασμένη»). Ἐντοπίσθηκε Ἀγία Τράπεζα ἀπὸ ἀσβεστολιθικὸ πέτρωμα.

Στὸ γύρω χώρο ἐπισημάνθηκε ἄφθονη χονδρὴ μεσαιωνικὴ κεραμεικὴ καὶ ὄστρακα τῆς ἴδιας ἐποχῆς.

Θέση Κάμπος. Δυτικὰ τῆς Παύλιτσας σὲ ἀπόσταση 500 μ. ἀπὸ τὸ Κάτω χωριὸ καὶ γύρω ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου ὑπάρχουν ἐμφανῆ κατὰλοιπα παλαιᾶς ἐκκλησίας, καθὼς καὶ μεσαιωνικὴ κεραμεικὴ καὶ ὄστρακα. Πρόκειται γιὰ τὸ ναὸ τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου ποὺ ἀναφέρεται στὰ ἔγγραφα τοῦ ἀρχείου Grimani: «Εἰς τὸν κάμπον τους, τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου, χαλασμένη»².

Θέση Στενά. Στὰ βορειοανατολικά τῆς Παύλιτσας στὴν τοποθεσία Στενά, κοντὰ στὴν ἀρχαία ἀκρόπολη (ὕψος 720 μ.), περιηγητὲς τοῦ περασμένου αἰῶνα εἶχαν ἐπισημάνει τὰ ἐρείπια μεσαιωνικοῦ τείχους ἑλλειπτικοῦ σχήματος μέσα στὸ ὁποῖο ὑπῆρχαν δύο ἐκκλησίες ἀφιερωμένες στὴν Παναγία καὶ τὸν Προφήτη Ἡλία³. Ὁ Leake μάλιστα διέσωσε καὶ τὸ σχέδιο τοῦ κτίσματος αὐτοῦ, ποὺ χρονολογεῖται πιθανότατα στὴ μεσαιωνικὴ περίοδο⁴. Κατὰ τὴν ἐπιτόπια ἔρευνα στὸν γύρω δὲν ἐπισημάνθηκαν ἄλλα ἔχνη ἐρειπίων ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὰ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Προφήτη Ἡλία⁵, ποὺ εἶναι κτισμένη ἴσως πάνω σὲ παλαιότερο ναό. Ἀπὸ τὸν τελευταῖο αὐτὸ ναὸ σώζεται μόνο ἡ ἁγία Τράπεζα ἀπὸ ἀσβεστολιθικὸ πέτρωμα. Στὸ ἔγγραφο τοῦ ἀρχείου Grimani πάντως γίνεται λόγος μόνο γιὰ τὸ ναὸ τοῦ Προφήτη Ἡλία: «Εἰς τὰ Στενά τοῦ Προφήτου Ἰησοῦ ὁμοίως»⁶.

Στὴ θέση αὐτῇ, ὅπου κατὰ τὶς ἐκτιμήσεις τοῦ Cooper, ὑπῆρχε ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Σωτείρας⁷, βρέθηκε χονδρὴ κεραμεικὴ μεσαιωνικῶν χρόνων.

1. Ντόκου, ὅ.π., σελ. 156.

2. Ντόκου, ὅ.π., σελ. 156.

3. Leake, *Travels*, σελ. 496.—Blouet, *Expédition*, ὅ.π., πίν. I, L.-Aldenhoven, *Itinéraire*, σελ. 220-221.—Buchon, *La Grèce continentale et la Morée*, σελ. 470.—Jost, *Sanctuaires*, σελ. 86.

4. Leake, *Travels*, σελ. 496.—Curtius, *Peloponnesos*, I, σελ. 321.—Jost, *Sanctuaires*, σελ. 86.

5. Οἱ Leake, (ὅ.π., σελ. 496), Aldenhoven (σελ. 220-21), Buchon (ὅ.π., σελ. 470), κάνουν λόγο γιὰ δύο ἐκκλησίες, τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Προφήτη Ἡλία.

6. Ντόκου, ὅ.π., σελ. 156.

7. Cooper, *Phigalia*, σελ. 703.

Θέση Ἀηθόδωρος. Στὰ νοτιοανατολικά τοῦ χωριοῦ, στήν ἀπέναντι ὄχθη τῆς Νέδας κοντὰ στὸ μύλο στὸ γεφύρι, ὑπῆρχαν ἐρείπια παλιᾶς ἐκκλησίας, ποὺ σύμφωνα μὲ πληροφορίες κατοίκων παρασύρθηκαν ἀπὸ τὸ ρέμα τοῦ ποταμοῦ. Ἡ θέση συμπίπτει μὲ τὸν προσδιορισμὸ ποὺ δίνεται στὸ ἔγγραφο τοῦ ἀρχείου Grimani: «Εἰς τὸ Πηγάδι, τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου ὁμοίως»¹. Ἐπίσης ἔχνη ἐρειπίων τῶν ὁποίων ἡ χρονολόγησις εἶναι ἀβέβαιη ἐπισημάνθηκαν στὴ θέση Ἀγιανταξιάρης στὰ ἀνατολικά τοῦ χωριοῦ, ὅπου καὶ ὁ σύγχρονος ναὸς τῶν Ταξιαρχῶν² καὶ στὴ θέση Ἀγέρμματα βορειοανατολικά τοῦ χωριοῦ σὲ ἀπόσταση 1 χμ., ὅπου τὸ εἰκονοστάσι τοῦ Ἀγίου Γεωργίου. Καὶ στίς δύο ἀνωτέρω θέσεις βρέθηκε κεραμεικὴ μεσαιωνικῶν χρόνων.

Θέση Παλιόκαστρο. Στὴν εὐρύτερη περιοχὴ Φιγαλίας καὶ στὰ νοτιοδυτικὰ κοντὰ στὸν ποταμὸ Νέδα καὶ στὴ θέση Παλιόκαστρο, κοντὰ σὲ σπήλαιο, ὅπου σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς ἐνδείξεις³, τοποθετεῖται τὸ ἱερὸ τῆς Μελαίνης Δήμητρας, ποὺ ἀναφέρει ὁ Παυσανίας⁴, ὁ Cooper ἐντόπισε ρωμαϊκὴ καὶ βυζαντινὴ κεραμεικὴ καθὼς καὶ βυζαντινὲς οἰκίαις⁵.

Θέση Καστρούγκαινα. Στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τοῦ οἰκισμοῦ καὶ βορειοανατολικά τῆς Φιγαλίας, στὴν τοποθεσίαν Ἁγίου Νικόλαος, νότια τοῦ Παράδεισου, ἐντοπίσθηκαν ἐρείπια βυζαντινοῦ ναοῦ· πρόκειται γιὰ κτίσμα ποὺ ἔχει σωζόμενο μῆκος ± 8 μ., σωζόμενο πλάτος $\pm 2,40$ μ. Ἡ ἀψίδα ἔχει μέγιστο σωζόμενο ὕψος $\pm 1,53$ μ., χορδὴ 1,13 μ., λαμπὰς 0,49 μ. Τὸ πᾶχος τοῦ τοίχου εἶναι 0,77 μ.- 0,80 μ. Ἡ τοιχοδομία εἶναι ἀργολιθοδομὴ μὲ κονίαμα. Παραπλεύρως τῆς ἀψίδας ὑπάρχει πρόσκτισμα οἰκοδομημένο μὲ πολὺ ἀρχαῖο οἰκοδομικὸ ὕλικὸ σὲ δεύτερη χρήσις. Ἡ διαμόρφωσις τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ προσκτισματος, ἡ ἔκτασίς του κλπ., δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐκτιμηθοῦν.

Πρὸς τὸ παρὸν εἶναι δυνατόν νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι πρόκειται γιὰ μονόχωρο ναὸ μὲ πρόσκτισμα ποὺ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ, μὲ τὰ δεδομένα ποὺ ἔχουμε, στὴ μεσοβυζαντινὴ ἢ ὑστεροβυζαντινὴ περίοδο (εἰκ. 4). Γύρω ἀπὸ τὸ χῶρο τοῦ ναοῦ βρέθηκαν τὰ ἐξῆς ἀρχιτεκτονικὰ μέλη.

- α) Κίων μονόλιθος ἀπὸ ἀσβεστολιθικὸ πέτρωμα μὲ τὸ ἐπίθημά του. (εἰκ. 5)
(Διαστάσεις: ὕψος $\pm 0,77$ μ. Μέγιστη διάμετρος $\pm 0,37$ μ. Ἐλάχιστη διά-

1. Ντόκου, ὁ.π., σελ. 156.

2. Ντόκου, ὁ.π., σελ. 156.

3. Cooper, *a Greek Mountain City*, σελ. 133-134.— Jost, *Sanctuaires*, ὁ.π., σελ. 92, σημ. 4 bis.

4. Παυσ. VIII, 41, 7, 42, 1-13.

5. Cooper, ὁ.π., σελ. 134.

μετρος $\pm 0,31$ μ. Ἐλάχιστη περίμετρος $\pm 1,04$ μ. Μέγιστη περίμετρος $\pm 1,14$ μ.).

β) Ἐπίθημα (ὑψος $\pm 0,26$ μ. Ἄνω διάμετρος $\pm 0,31$ μ.)

γ) Τεκτονικὸ κιονόκρανο (μὲ γόμφωση). (Ἄνω διάμετρος $\pm 0,278$, καὶ διάμετρος βάσης $\pm 0,41$ μ.).

Στὸ χῶρο τῆς ἀρχαίας Φιγαλίας περισυνελέγησαν ρωμαϊκὰ καὶ βυζαντινὰ νομίσματα¹, ἐνῶ στὴ θέση Γούβα, ἀνατολικά τοῦ χωριοῦ στὸν ἀγρὸ ἰδιοκτησίας Γ. Κοκκίνη, βρέθηκαν πολλὰ βυζαντινὰ νομίσματα (κωνσταντινᾶτα)².

Ἀπὸ τὰ παραπάνω προκύπτει ὅτι στὸ χῶρο τῆς ἀρχαίας Φιγαλίας, ποὺ ταυτίζεται μὲ τὸ σημερινὸ χωριὸ τῆς Παύλιτσας Τριφυλίας, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ εὐρήματα τῆς κλασσικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητος ὑπάρχουν μαρτυρίες φιλολογικῆς καὶ ἀρχαιολογικῆς τῆς παλαιοχριστιανικῆς, τῆς ὕστερης βυζαντινῆς καὶ τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀποδεικνύεται ἡ κατοίκηση τοῦ χώρου κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτή. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ μνεία τοῦ τοπωνυμίου *Poliza* καὶ *Simico* στὴν ἀραγωνικὴ παραλλαγή τοῦ χρονικοῦ θεωροῦμε, ὅτι οἱ ἐνδείξεις γιὰ τὴν ταύτισή του μὲ τὴν Παύλιτσα ἐνισχύονται πέρα ἀπὸ τὶς φωνητικὲς ὁμοιότητες, μὲ τὶς ἀναφορὲς τῶν πηγῶν, τὴν ταύτιση τοῦ κάστρου τῆς Ποριᾶς μὲ θέση κοντὰ στὸ Στροβίτσι. καθὼς καὶ ἀπὸ τὶς ἀρχαιολογικῆς μαρτυρίες, ὅπως ἡ ὑπαρξὴ ἐκκλησιῶν βυζαντινῆς καὶ ὕστεροβυζαντινῆς ἐποχῆς, καθὼς καὶ μεμονωμένων εὐρημάτων παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς. Ἡ προσέγγιση ἢ ταύτιση τοῦ *Simico* τοῦ ἀραγωνικοῦ χρονικοῦ θὰ θεμελίωνε πλήρως τὴν παραπάνω θέση, ἂν μποροῦσε νὰ στηριχθεῖ σὲ τοπογραφικὰ καὶ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα. Ἡ ἄποψη τοῦ Bon ὅτι ἡ ταύτιση τῆς τοπωνυμίας μὲ τὸ Σαμικὸ εἶναι πολὺ ἀβέβαιη, ἀφοῦ τὸ τελευταῖο δὲν ἀναφέρεται σὲ πηγὴ μεταγενέστερη τοῦ 6ου αἰ., καὶ ἀφοῦ δὲν ἔχουν ἐπισημανθεῖ ἀξιόλογα ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα³, ποὺ νὰ δικαιολογοῦν μιὰ τέτοια προσέγγιση, παραμένει πάντα ἰσχυρή. Παρὰ ταῦτα ἔχνη μεσαιωνικῶν ἐπισκευῶν στὰ τείχη τοῦ ἀρχαίου Σαμικοῦ εἶχαν ἐπισημανθεῖ ἤδη ἀπὸ τὸν Bon⁴, ἐνῶ στὰ βορειοανατολικά τοῦ Σαμικοῦ καὶ στὴ θέση μὲ τὴ χαρακτηριστικὴ ὀνομασίαν Φραγκοκκλησιὰ ἐντοπίσθηκαν κάτω ἀπὸ παχὺ στρῶμα ἐπίχωσης ἀπόληξη πλινθοπερίβλητου

1. Θεοδ. Καραγιωργα, *Τιχαῖα εἰρήματα, περισυλλογὴ καὶ ἐπισήμανση ἀρχαίων*, Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 26 (1971) Β¹, σελ. 146.

2. Ἐφημερίδα *Φιγαλικὸ Βῆμα*, ἔτ. Β', φύλ. 19 Ἰαν. 1986, σελ. 3.

3. Bon, *Morée*, σελ. 337-338. Τὸ Σαμικὸ βρίσκεται στὴν παράλια Τριφυλίαν σὲ ἀπόσταση 8 χλμ βορειοδυτικὰ τῆς Ζαχάρως.

4. Bon, ὁ.π., σελ. 338.

Εικ. 4 'Ερεπτα -οῦ νοῦ υεσοβυζαντινῆς ἐπογῆς στη θέση Κασσογιγιννα Διαμόρφωση -ῆς ἀψίδας

τόξου παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ¹, ὅπως ἐπίσης ἔχνη τοῦ ἐξωτερικοῦ του τοίχου σὲ μῆκος 8 μ. Ἀπὸ τὴν ἴδια θέση προέρχεται βυζαντινὸ νόμισμα ἀνώνυμο τοῦ 1034-1041 μ.Χ., ἐνῶ στὴ θέση Τάβλα βρέθηκε θησαυρὸς ἀπὸ 8985 μικρὲς χάλκινες ὑποδιαιρέσεις (minimi), καθὼς καὶ βυζαντινὰ νομίσματα². Στὴν Καζάρμα τῆς περιοχῆς Κλειδίου Σαμικοῦ ἀναφέρονται λείψανα μεσαιωνικῆς ὀχύρωσης³. Οἱ λίγες αὐτὲς ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις, καθὼς καὶ ἡ ἔλλειψη πηγῶν μεταγενέστερων τοῦ 6ου μ.Χ., δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ στηρίξουν τὴν ἄποψη γιὰ ταύτιση τῶν Simieo-Σαμικό. Ἀλλωστε οἱ ἀλλοιώσεις ποὺ ἔχει ὑποστεί ἡ περιοχή ἐξαιτίας τῶν προσχώσεων δυσχεραίνουν ἀκόμη περισσότερο τὴν ἔρευνα πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση.

Συμπεράσματα. Ἀπὸ τὰ παραπάνω συνάγεται ὅτι στὴν πόλη τῆς ἀρχαίας Φιγάλιας, ποὺ γνώρισε ἀκμὴ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ κάμψη κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο ὑπάρχουν μαρτυρίες γιὰ κατοίκηση κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ, βυζαντινὴ ἐποχὴ καὶ κατὰ τὰ χρόνια τῆς περιόδου τῆς βενετοκρατίας. Οἱ λιγοστὲς μαρτυρίες καὶ κάποιες ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις ἐπιτρέπουν νὰ υποθέσουμε ὅτι ὁ οἰκισμὸς ὑπῆρχε τὸν 6ο μ.Χ. Ἀκολουθεῖ ἓνα χάσμα ἀρκετῶν αἰώνων γιὰ τὸ ὁποῖο οἱ πληροφορίες τῶν ἐλάχιστων καὶ ἀμφίβολων πηγῶν ποὺ ἔχουμε δὲν τεκμηριώνονται (π.χ. ἡ μαρτυρία τῆς notitia 3 ὅτι ἡ Φιγάλεια εἶναι ἔδρα ἐπισκοπῆς μεταξὺ 8ου καὶ 9ου αἰ.). Ἡ Φιγάλεια καὶ ἡ γύρω περιοχή φαίνεται ὅτι περνοῦν στὸ περιθώριο τῆ στιγμῆς ποὺ τὸ κέντρο βάρους μετατοπίζεται πρὸς τὴν εὐφορὴ πεδιάδα τῆς μέσης Ἡλείας, μὲ τὴ μεταφορὰ τῆς ἐπισκοπικῆς ἔδρας τῆς Ἡλείας στὴν Ὠλένη. Στὴν περίοδο τῆς Φραγκοκρατίας καὶ ἀφοῦ περιλαμβάνεται μέσα στὰ Σκορτά, τὸ χῶρο στὸν ὁποῖο διαδραματίζονται τὰ σημαντικότερα γεγονότα, ἀναφέρεται ἀπὸ τὶς πηγὲς τὶς σύγχρονες ἀλλὰ καὶ τὶς μεταγενέστερες ὡς καὶ τὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας. Οἱ φιλολογικὲς μαρτυρίες καὶ τὰ εὐρήματα, ὅσα χρονολογοῦνται στὴν περίοδο αὕτῃ, δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ἀνασύσταση τοῦ οἰκισμοῦ, τῆς ἑκτασῆς του, πράγμα ποὺ προϋποθέτει τὴ διενέργεια ἀνασκαφῆς τὰ πορίσματα τῆς ὁποίας θὰ πρέπει νὰ μελετηθοῦν σὲ σχέση καὶ μὲ ἄλλα κοντινὰ οἰκιστικὰ κέντρα τῆς νότιας καὶ νοτιοανατολικῆς Ἡλείας, ὅπως τὴν Κάτω Φιγαλία (πρώην Ζούρτσας), βορειοδυτικὰ τῆς Παύλιτσας, ὅπου βρέθηκε τρίκλιτη βασιλικὴ τοῦ τελευταίου τε-

1. Ἐλένης Παπακωνσταντίνου - Χρίτου, *Περιοχὴ Σαμικοῦ*, ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις κατοικίσεως στὰ ἱστορικὰ χρόνια, Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Ἡλειᾶκων Μελετῶν, 2 (1983), σελ. 302-303, 304.

2. Ἄννας Ἀβραμέα, *Νομισματικοὶ «Θησαυροὶ» καὶ μεμονωμένα Νομίσματα ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο (Στ'- Ζ' αἰ)*, Σύμμεικτα 5 (1983), ἀρ. 33, σελ. 66. Κράγιωργα, Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 26 (1971) Β' Χρονικά, σελ. 146.

3. Ν. Γιολοῦρη, Ὁδηγὸς Ἀρχαιοτήτων ἀρχαίας Τριφυλίας νῦν Ὀλυμπίας, Ὀλυμπιακὰ Χρονικά 4 (1973), σελ. 166.

Εικ. 5. Κίονας με το έπιθιμά του από τη θέση Καστρούγκαινα

τάρτου τοῦ 10ου αἰ.¹, τὴν Λινίσταινα², βόρεια τῆς Παύλιτσας, ἀξιόλογο κέντρο τοῦ 13-14ου αἰ., τὸ Λέπρεο, ὅπου βρίσκονται ἐρείπια μεσαιωνικοῦ κάστρου³ κ.ἄ. Ἄς σημειωθεῖ τέλος ὅτι κατὰ τὸν 14ο αἰ. (1323), ὅλη ἡ περιοχή ποὺ περιλαμβάνει τὴ Ζούρτσα καὶ τὴ Μουντρὰ (νοτιοδυτικὰ τῆς Ζούρτσας), παραχωρήθηκε μὲ τὸ χρυσόβουλλο τοῦ Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου στὴ μονὴ Βροντοχίου τοῦ Μυστρᾶ, ἀμέσως μετὰ τὴ νίκη του ἐναντίον τῶν Φράγγων («ἔτι δὲ καὶ χωρία δύο ἡ Ζούρτζα καὶ ἡ Μουντρὰ καλούμενα»⁴).

1. Ch. Bouras, *Zourtsa. Une basilique byzantine au Péloponnèse*, Cahiers Archéologiques 21 (1971), σελ. 137-149.— Ροδονίκης Ἐτξέογλου, *Βυζαντινὰ καὶ μεσαιωνικὰ μνημεῖα Πελοποννήσου*, Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 28 (1973), Β' Χρονικά, σελ. 236.— Μυρτὼ Γεωργοπούλου, *Νομός Ἡλείας, ἀναστηλωτικὲς ἐργασίες*, Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 35 (1980), Β' Χρονικά σελ. 208.

2. Ν. Γιάλοῦρη, *Ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα Ἡλείας. Ἀποκάλυψις νέων μνημείων*, Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 22 (1967) Β' Χρονικά, σελ. 209.— Γιάλοῦρη, *Ὁδηγός*, σελ. 159.

3. Γιάλοῦρη, *Ὁδηγός*, σελ. 152.

4. Κ. Γ. Ζησίου, *Ἐπιγραφαὶ Χριστιανικῶν Χρόνων τῆς Ἑλλάδος*, Βυζαντις 1 (1909), σελ. 553.

Τοπωνύμια Περιοχής Φιγαλίας*

Ἀβδουλά τὸ Πουρνάρι (τοῦ, στοῦ)	Βαρικὰ (τά, στὰ)
Ἀγέρμαινα (ή, στήν)	Βασιλοπούλας τὸ μνημα (τῆς, στῆς)
Ἀγιαμαρίνα (ή, στήν) ἢ Ἀγιομαρίνα ἢ καὶ Ἀγιαμαρίνη,	Βλάσση τ' ἁλώνι (τό, στὸ)
Ἀγιάννης (ὁ, στὸν)	Βορίστρα (ή, στή)
Ἀγιανταξιάρης (ὁ, στὸν)	Βορὸς (ὁ, στὸ)
Ἀγιοβλάσσης (ὁ, στὸν)	Βουτυριά (τοῦ, στοῦ)
Ἀγιοδημήτρης (ὁ, στὸν)	Βρωμόνερο (τό, στὸ)
Ἀγιοθανάσης (ὁ, στὸν)	Βύθισμα (τό, στὸ)
Ἀη-Λιάς ἢ Ἀελιάς ἢ Προφήτης Ἡλίας (ὁ, στὸν)	Γαλαράκι (τό, στὸ)
Ἀγιονικόλας (ὁ, στὸν)	Γαρδάση τ' ἁλώνι (τό, στὸ)
Ἀγιώρης (ὁ, στὸν)	Γαρούφως ἢ ἑλιά (τῆς, στῆς)
Ἀγριαπηδοῦλες (οἱ, στίς)	Γεωργακάκη ἢ σπηλιά (τοῦ, στοῦ)
Ἀγριλιά (ή, στήν)	Γιάγκουλα (τοῦ, στοῦ)
Ἀγριλίδι (τό, στὸ)	Γιαννάντ' τις σκιές (τοῦ, στοῦ)
Ἀηδόνη ἢ λίμνα (τοῦ, στοῦ)	Γιοφύρι (τό, στὸ)
Ἀηθόδωρος (ὁ, στὸν)	Γκονόλβα (ή, στήν)
Ἀηλάγκαδα (τά, στὰ)	Γκρεμούλια (τά, στὰ)
Ἀκόνες (οἱ, στίς)	Γούβα (ή, στή)
Ἀκουπίστρες (οἱ, στίς)	Γουβίτσα (ή, στή)
Ἀλωνάκι (τό, στὸ)	Γούπατο (τό, στὸ)
Ἀμμουδάρες (οἱ, στίς)	Γυφτοπαναγιώτη τὸ θανατίκι (τοῦ, στοῦ)
Ἀμμουδαρίτσα (ή, στήν)	
Ἀμπελάκι (τό, στὸ)	Δαμιὰς (ὁ, στὸ)
Ἀνάντηλας (ὁ, στὸν)	Δαφνούλα (ή, στή),
Ἀντιλάκκα (ή, στήν)	Δέντρα (τά, στὰ)
Ἀντραίικα ἀμπέλια (τά, στὰ)	Δεντρούλι (τό, στὸ)
Ἀντριανῆς τ' ἁλώνι (τῆς, στῆς)	Δήμητρας ἢ Σπηλιά (ή, τῆς)
Ἀραδαρὲς (οἱ, στίς)	Δήμου τ' ἁλώνι (τοῦ, στοῦ)
Ἀσπρο νερό (τό, στὸ)	Διπόταμα (τά, στὰ)
Ἀσπρόχωμα (τό, στὸ)	Δυὸ Ἐλιές (οἱ, στίς)
Ἀστροπίδια (τά, στὰ)	
Ἀσφένταμος (ὁ, στὸν)	Ἐλιά (ή, στήν)
Λυλάκι (τό, στὸ)	Ἐλίτσα (ή, στή)
	Ἐλληνικούλι καὶ Ληνικούλι (τό, στὸ)
Βάλτα (ή, στή)	Ἐλληνικότρουπες καὶ Ληνικότρουπες (οἱ, τίς)
Βαμπακιά (ή, στήν)	
Βάρδα (τοῦ, στοῦ),	Ζαρίτσα (ή, στή)
Βαρδάρι (τό, στὸ)	Ζαρίφη τ' ἄλογο (τοῦ, στοῦ)

* Ἡ συλλογὴ τῶν τοπωνυμίων τῆς περιοχῆς Φιγαλίας δὲν θὰ ἦταν δυνατὴ χωρὶς τὴν πολύτιμη βοήθεια τοῦ ἐκδότη τῆς ἐφημερίδας «Φιγαλικὸ Βῆμα», κ. Εὐάγγελου Γιαννικό-
πουλου, τὸν ὁποῖο καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ εὐχαριστῶ θερμὰ.

Θεελογόγος (ό, στό)	Μακρυπλάι (τό, στό)
Ίσιωμ (τό, στό)	Μαλεσιάνικο (τό, στό)
Κάη ή βρύση (τοῦ, στοῦ)	Μαντζ ή Χούνη (τοῦ, στοῦ)
Καημένη ἐλιά (ή, στήν)	Μαντζιούναινας ή ἀγκορτσιά (τῆς, στῆς)
Κακαβὰ ή λάκκα (τοῦ, στοῦ)	Μαρτιάκος (ό, στό)
Καλαμάκια (τά, στά)	Μασοῦρι (τό, στό)
Καλντέρη τ' ἄνοιμα (τοῦ, στοῦ)	Μαστρόνικα (τά, στά)
Καμίνη (τό, στό)	Μαύρη Σπηλιά (ή, στή)
Κάμπος (ό, στόν)	Μαυρολίθια (τά, στά)
Καραλέα (τοῦ, στοῦ)	Μεγάλη Πέτρα (ή, στή)
Καραντριάς (ό, στόν)	Μεγάλη τ' ἀπήδημα (τοῦ, στοῦ)
Καρδολιά (ή, στήν)	Μελίσσι (τό, στό)
Καρυές (οἱ, στίς)	Μελισσόπετρα (ή, στήν)
Καρυοάγκισσο (τό, στό)	Μερῶ ή Λάκκα (τοῦ, στοῦ)
Καρύταινα (ή, στήν)	Μερτζές (ό, στόν)
Κασιδιάρη (τοῦ, στοῦ)	Μέσα Ἀμπέλια (τά, στά)
Κασσιάνα (ή, στήν)	Μέσα Μεριά (ή, στή)
Κασσιάνας ή Βρύση (τῆς, στῆς)	Μισοβούνι (τό, στό)
Κασσιάνας τ' ἄλωνι (τῆς, στῆς)	Μνήματα (τά, στά)
Καστανά (στοῦ, τοῦ)	Μοθωνιά (ή, στή)
Καταρραχάκι (τό, στό)	Μούζιες (οἱ, στίς)
Κάτου Βρύση (ή, στήν)	Μουσταῖ τὸ χωράφι (τοῦ, στοῦ)
Κάτου Κάμπος (ό, στόν)	Μπαῖστα (τοῦ, στοῦ)
Κάτου Κομμάτι (τό, στό)	Μπάκου ή Σπηλιά (τοῦ, στοῦ)
Κάτου ρούγα (ή, στήν)	Μπελώνη (τοῦ, στοῦ)
Κελί (τό, στό)	Μπεφάνη (τοῦ, στοῦ)
Κερίμι (τοῦ, στοῦ)	Μπιμπίκου (τοῦ, στοῦ)
Κιούση τὸ γαλάρι (τοῦ, στοῦ)	Μπούρμπουλας (ό, στό)
Κονόλβα (ή, στήν)	Μπρίσκιος (ό, στό)
Κοντριά (τά, στά)	Μύλος (ό, στό)
Κορδεσάκια (τά, στά)	Νερατζές (οἱ, στίς)
Κορύτα (ή, στήν)	Νερολιές (οἱ, στίς)
Κορωνίδες (ό, στόν)	Νεροτριβή (ή, στή)
Κορωνοχοῦ (ή, στήν)	Νερούλι (τό, στό)
Κόσσυφα ή βρύση (τοῦ, στοῦ)	Νήματα (τά, στά)
Κοτρωνάκια (τά, στά)	Νιάρχαινα (ή, στή)
Κοτρώνι (τό, στό)	Νικολοῦ τὰ Λάζια (τοῦ, στοῦ)
Λιασιά (ή, στή)	Νικολοῦ ή πέτρα (τοῦ, στοῦ)
Λιθαρόστρουγγα (ή, στή)	Νιοχώρι (τό, στό)
Λιμνοσκιά (ή, στή)	Ντέματα (τά, στά)
Λιναρίστρα (ή, στή)	Ντεμενίκου (τοῦ, στοῦ)
Λιοτρουβιό (τό, στό)	Ντεμπελόπετρα (ή, στή)
Λούμα τίς σκιές (τοῦ, στοῦ)	Ντερβίση (τοῦ, στοῦ)
Λουρίδα (ή, στή)	Ντούκα τῇ ράχη (τοῦ, στοῦ)
Λουτσιάρα (ή, στή)	Ντουνῶ (ή, στή)
	Ξερόβρυση (ή, στή)

Ὅμπλὸς (ὅ, στὸν)
Ὁξωφωλιά (ή, στήν)
Οὐμπουρμπα (ή, στήν)

Παλιά Δέση (ή, στήν)
Πάνου Ἀμπέλια (τά, στά)
Πάνου μύλος (ὅ, στὸν)
Πανούργα (ή, στή)
Πάνου ρούγα (ή, στήν)
Παπαδιάνικο (τό, στό)
Παπά ή λάκκα (ή, στή)
Παράσχεινα ή Παράσκαινα
Παύλιτσα (ή, στή)
Πέρα κομμάτι (τό, στό)
Περαρέμα (τό, στό)
Περδικονέρι (τό, στό)
Πετριάλωνο (τό, στό)
Πέτρου τὸ ρέμα (τοῦ, στοῦ)
Πίσω Σκιές
Ποριά (τό, στό)
Πυργάκι (τό, στό)
Πυργούλι (τό, στό)
Πῶρος τῆς Σκάλας (ὅ, στὸν)

Ρεματάκι (τό, στό)
Ρούσπα (ή, στή)
Ρωζιάνικα (τά, στά)

Σαμάρι (τό, στό)
Σελιανίτη (τοῦ, στοῦ)

Σκάλα (ή, στή)
Σκαλῆ τὴν πλάτη (στοῦ)
Σκαφιδούλι (τό, στό)
Σμουρτιά (ή, στή)
Σοσιακά (τοῦ, στοῦ)
Σούλου (τοῦ, στοῦ)
Σπηλιά (ή, στή)
Σπηλίτσες (οί, στίς)
Σταθούλη τὸ ρέμα (τοῦ)
Σταυρούλι (τοῦ, στοῦ)
Στενὰ (τά, στά)
Στριτσέλι (τοῦ)

Τουρλιά (στά)
Τρόχαλος (ὅ, στό)
Τσάλ' τὴ βρύση

Φαρμακοχώραφο (τό, στό)
Φτέρη (ή, στή)

Χάλασμα (τό, στό)
Χαλικούρα (ή, στή)
Χολεβίθι (τό, στό)
Χούνη (ή, στή)
Χρηστίες (οί, στίς)
Χρηστο-καταράχι (τοῦ, στοῦ)

Ψηλοκαταράχι (τό, στό)
Ψηλολιές (οί, στίς)

